

SZEMLE

Szabó Károly-életrajzi emlékkönyv, szerk. Szőnyi Éva, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, Magyar Könyvtárosok Egyesülete, 2020 (Nemzeti Téka). 295 p.

A Nemzeti Téka sorozat két évtized alatt számos, a maga nemében hézgapótló kötetrel járult hozzá a hazai könyves kultúra megismertetéséhez. Bár a véletlen hozta, hogy első és (feltehetően) utolsó kötete is egy-egy emlékkötet volt/lett, e tény azt mutatja, hogy a sorozat a kutatás–feltárás mellett figyelmet fordít(ott) a visszatekintő–összegző munkáknak is. Utóbbi jegyében készült el egy 2015-ös konferencia előadásai nyomán a Szabó Károly születését köszöntő tanulmánygyűjtemény is a Nemzeti Könyvtár, a Gondolat Kiadó, valamint a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Bibliográfiai Szekciójának együttműködésének következtében. A sorozatnak 2000 és 2020 között 36 kötete jelent meg, ez a szám jól mutatja a könyvtári és tudományos munka összefonódását, egymásra utaltságát.

E gyűjteménynek világos és logikus, a tárgyhoz illő szerkezete van: két tanulmány Szabó Károlyról, négy az RMK utóéletéről, valamint egy az RMNY-ről. Mindezt kiegészíti Szabó Károly teljességre törekedő életmű-bibliográfiája, különbséget nem téve sem tudományágak, sem műfajok között. Az emlékkönyv minden írásának önálló helyiértéke van, melyek alá- vagy mellérendelő szerkezetben járják körül Szabó Károly történeti és bibliográfusi munkásságát; egyszer-egyszer felmutatva a jelennel összefűző aktualitásokat is.

Az életpálya és az életmű háttérét a kiegyezés utáni magyar világ adja, amely nemcsak a társadalmi és gazdasági életben, hanem a kultúrában is jelentős változásokat hozott. Ezek felkeltették, elősegítették az önismeret iránti igényt mind társadalmilag, mind egyénileg. Ez az érdeklődés pedig találkozik a kor egyik jelentős szellemi irányzatával, a pozitívizmussal, a szakmaiság és használhatóság követelményét a korábbinál sokkal magasabb szinten képviselő alampüévek, kézikönyvek létrejöttét segítette elő, olyanokét, amelyek példái lehetnek mindannak, amit ma is művelünk.

Szabó Sándor kötetkezdő életrajzi jellegű tanulmánya a bibliográfusra koncentrál. Látható belőle a kanyargós pályakezdet és annak tudományos vetülete, a szerencse szerepe, amit Toldy Ferenc és Teleki József személyesített meg, a tudásvágy felkeltése, valamint az ismeretek elmélyülése. Látható az irányultság is, hiszen Szabó Károly nem vonzódott a hagyományos, magyar középosztályi rutinpályára, a jogi ismeretek megszerzése és gyakorlása iránt, érdeklődése alapvetően történelmi volt. Képet kap az olvasó a tanári és a könyvtárosi foglalkozás körülményeiről, első a történetnek, a második a könyvészeti szerzőnek lett nagy hasznára. Bényei Miklós párhuzamos írása pedig Szabó Károly történetírói tevékenységét tekinti át. Ez ismeretlenebb, mint bibliográfusi léte, talán azért, mert a történettudomány módszerei, szemlélete, kutatási tárgyai gyorsabban változnak, az eredmények kevésbé időállóak, abban az értelemben, hogy az új kutatások, módszerek, eredmények meghaladhatják, átírhatják az elődökét – míg egy adattár, még ha módosított, új szemléletű kiadás követi is, mindig képes bizonyos kérdésekre válaszolni, s több lehet a nem romlandó részlete. A szerző is az RMK három kötetét emeli ki az életműből, írásával tulajdonképpen a jelen olvasója elé tárja a historikus életművet. Szó esik ebben a tanulmányban is a kacsringós pályakezdetről, a

görög kultúra megtermékenyítő szerepéről, a korai magyar történeti emlékek közreadásáról, Szabó Károlynak a székelység eredetéről szóló véleményéről, illetve arról, hogyan értékelte az utókor történetírói munkásságát.

Gazda István áttekintése a kötetben a tényleges Szabó Károly-recepció első írása. Az RMK kötetekre építve tekinti át a reáltudományok 1711 előtti műveit, több helyen ki is egészítve azokat. Ezek között mennyiségi tekintetben az egyik szélsőértéket az orvostudomány, a másikat a földrajz és a zoológia képviseli. A földrajzi művek kis száma nyilvánvalóan a (magyarság számára) megismerhető világ szűkösségére utal, s ugyanez lehet az oka az állattani könyvek elenyésző számának is. A tanulmány két részből áll, a leíró részt az 1530–1711 közötti időszak tételei követik, hivatkozva az RMK kötetekre, illetve az újonnan felfedezett tételeket az időrendbe illesztve. A leíró részt igen gazdag jegyzetanyag, a tételleírásokat szükség esetén magyarázatok egészítik ki.

A második recepciós tanulmány, szerzője Pogányné Rózsa Gabriella, aki Hellebrandt Árpádot, az egyik szellemi örökösét idézi meg. Az ő élete fiatal kora óta könyvtárközeli volt, ami feltehetően erősen befolyásolta életpályájában. Szakmai előmenetele azonban nem volt zökkenőmentes, noha irodalomtörténészként, történészként is működött. A szerző bemutatja a tudós könyvtárból könyvtáros tudóssá váló Hellebrandtot, akit főként az MTA ősnymotványait feltáró jegyzéke, illetve az RMK anyagát bővítő, új tételek felfedezése tett Szabó Károly utódjává. S megajándékozta az olvasót a Hellebrandt Árpád–Gyulai Pál–Gyulai Aranka hármasságos történetével is. Pogány György két tanulmánnyal is hozzájárult az emlékkötet anyagának változatosságához. Előbb Dézsi Lajos, majd Lukinich Imre működését foglalja össze, élményszerű közelségbe hozva magán- és szakmai életútjukat egyaránt. Különösen tanulságosak a könyvtárosi lét körülményeivel foglalkozó részletek. Az első írás egy személyiségbe, a második egy intézmény életébe is bepillantást enged. Míg Dézsi Szabó Károly gyűjtéséhez szolgáltatott kiegészítést, addig Lukinich néhány éves könyvtárvezetői ideje alatt, 1924 és 1929 között a nemzeti könyvtár nehéz, külső és belső szempontból egyaránt kihívásokat tartalmazó helyzetével szembesült. S az olvasó, amikor Lukinich jelentését olvassa a történeti bibliográfia előrehaladott munkálatairól, melynek következtében „az első félkötet anyaga a folyó évben már sajtó alá lesz adható”, és tudja, hogy sem az első, sem a többi félkötet soha meg nem jelent, eltöpreng ezen a kettősségen: a *Régi magyar könyvtár*, valamint a *Régi magyarországi nyomtatványok* kézbevehető kötetein, illetve a hasonló, nagy tervek megvalósítására hivatott, de valamilyen ok miatt mégis meghíusult bibliográfiákon, kézikönyveken, végeérhetetlen kritikai kiadásokon...

Vásárhelyi Judit informatív és összefoglaló írása tulajdonképpen bevezet a *Régi magyarországi nyomtatványok* elkészült és összeállítás közben lévő kötetek világába. A munka elején természetesen Szabó Károly gyűjtése áll. Ennek folytatása, kiegészítése, pontosítása, a kiadása óta felmerült új ismeretek beépítése 1940-ben kezdődött, s Fitz József és Varjas Béla nevéhez fűződik. A munka 1960 után gyorsult fel, amikor Borsa Gedeon is bekapcsolódott. Tanulságos az 1971-ig, az első kötet megjelenéséig tartó időszak. E sorozat legnagyobb dicsérete a szakmai értékek mellett az, hogy a harmadik bibliográfus generáció áll az egyes kötetek mögött. Aki próbált már bármilyen sorozatjellegű közlést először nála idősebbekre figyelve, velük közreműködve, majd fiatalabbakra alapozva, tanítványokkal folytatni, azt tudja, miről van szó. (Itt egy személyes megjegyzés is előtolakszik: e sorok írója 1971-ben, az első kötet megjelenésének évében érettségizett, s még most is emlékszik arra, hogy az egyik szolnoki könyvesboltban meglátva, azonnal megvette, pontosabban félretette azt, amíg az árát elő nem tudta teremteni. Két csoda is találkozott több mint ötven éve: először az, hogy egy ilyen kiadvány egyáltalán eljutott Szolnokra, a város központi pontján lévő üzletbe – ma egy Lipóti Pékség van a helyén –, a másik pedig az, hogy az érdeklődő fiatalember elő is tudta teremteni a szükséges összeget, ami persze a mai árakhoz képest nem volt magas, de azért kapaszkodni kellett...) Ahogy az idő múlt, bővült a gyűjtőkör, de megmaradt a kézbevitel kívánalma – ennek is köszönhető, hogy a már elkészült négy kötet a magyar és magyarországi művelődés

nyomatott művekben megjelenő részének igen gazdag gyűjteményévé vált. A tanulmányban lehet még olvasni az RMK-hoz képest végrehajtott változtatásokról, a tételleírásokról, tételkizárásokról. És a jövőről, a tervezhető elektronikus változatról, valamint a folytatásról: a kötéstáblákban lapuló töredékek feltárásáról, azok számbavételéről.

A tanulmányokat méltón zárja Kégli Ferenc életmű összegző bibliográfiája. Ez a 354 tétel egyfelől tudománytörténeti értékkel bír, másfelől az első két tanulmány mellékleteként is olvasható. Látszik belőle a pálya elején az érdeklődés sokszínűsége és a kutatási témák változása. Mindennél meggyőzőbben mutatják a tételek az elsősorban történeti és könyvészeti kíváncsiságot, a forráskiadások, valamint a bibliográfiai feltárás ügyének személyes előmozdítását. S látszik belőlük, hogy Szabó Károly – korosztálya más tagjaihoz hasonlóan – nem csupán új ismeretekkel, új tudással ajándékozta meg kortársait, de azokkal hatást gyakorolt az őt követő generációk tudományhoz való hozzáállására is. Végül érdemes hozzátenni az emlékkötet tanulmányaihoz, hogy mind Hellebrandt, mind Dézsi, mind Lukinich egyaránt a *Magyar Könyvszemle* szerzői is voltak; Szabó Károly pedig a művéhez közölt adalékokkal foglal el jelentős helyet folyóiratunk szerzői között.

BUDA ATTILA

A mikházi és szárhegyi ferences kolostorok régi könyvei, Katalógus / Fondul de carte veche al mănăstirilor franciscane din călugăreni și lăzarea, Catalog / Altbücherstanden der Bibliotheken des Franziskanerklosters Mikháza und Szárhegy, Katalog, összeáll. Bányai Réka, Teleki Téka Alapítvány, Marosvásárhely, 2022 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 14). 840 p.*

A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei című, Monok István által szerkesztett sorozat jelen kötete azon munkák sorába tartozik, amely a ferences könyvtárak állományát dolgozza föl (s itt a legszélesebb értelemben vett ferences családot értem, ide véve a minoritákat és a kapucinusokat is), e téren pedig az erdélyi, illetve partiumi régi könyves kollégák munkája kiemelkedő, így Gordán Ediné (A Dési Ferences Rendház Könyvtárának régi állománya, Bp., 2019; Erdélyi könyvesházak 16/7, Bp., 2022), Rácz Emesé (Az egykori nagyenyedi Minorita Rendház könyvtárának régi állománya, Bp., Kolozsvár, 2009), Szabó Henriette-é (A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei, közrem. Muckenhaupt Erzsébet, Bp., 2002) és Emődi Andrásé (Kapucinusok és könyvtárak Nagyváradon a 18. században (1727–1785), Nagyvárad, 2006; A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya, Nagyvárad, 2010 [a szatmárnémeti ferences és a nagybányai minorita könyvtárak anyagával]); valamint megemlíthető még itt a magyarországi kutatók által rendezett kaplonyi anyag is (A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya, összeáll. Magyar Árpád, Zvara Edina, Bp., 2009).

A két mikházi (Nr. 1–1582) és a szárhegyi (Nr. 1583–1904) könyvtár ma is meglévő kötetekinek feldolgozása időrendben, s azon belül alfabetikus elrendezésben tekinthető át az alábbi csoportokba osztva: Mikháza: Ősnyomatványok, 'Régi Magyar Könyvtár I–II', 16. század, 17. század, 18. század, 1801–1850, Incertae, Töredékek, egyleveles nyomtatványok, Kéziratok; illetve Szárhegy esetében: Ősnyomatványok, 'Régi Magyar Könyvtár I–II', 16. század, 17. század, 18. század, 1801–1850, Incertae, Kisnyomatványok, Feltételezett szárhegyi tulajdonú könyvek. Ennek az elrendezésnek is megvannak a maga előnyei, például a nyomtatványok időbeli megoszlása és mennyisége sokkal egyértelműbben látszik; ugyanakkor egyes szerzők és műveik dominanciája már kevésbé, de a gondos

* A recenzió a *Levelek, könyvek, kincsek, Esterházy Pál barokk udvarának emlékei* című (azonosító: 132770) NKFI-OTKA pályázat támogatásával készült.

mutató ezen részben segít. Továbbá az elemzést az a szerkezeti megoldás is kissé nehezíti, hogy a kötetben a mikházi és a szárhegyi könyvek leírása nincs különválasztva, azok folyamatos sorszámozással vannak ellátva Nr. 1-től 1904-ig, így a mutatókban is egyben, összesítve szerepelnek a személyek, a nyomdák és az egykori tulajdonosok nevei. A könyvek címléírása és a példányadatok rendkívül informatívak és pontosak, a recenszensnek ebben az esetben egyetlen hiányérzete van, mégpedig a possessorbejegyzések kapcsán, ugyanis a datálatlan beírásoknál általában nincs megadva, hogy az melyik században keletkezett. (Igaz, olykor még a századot sem egyértelmű meghatározni.) Példának csak azt a Veronában, 1480-ban kiadott misekönyvet (Nr. 14.) hozom, amelyben egy török nyelvű bejegyzés magyar fordítása olvasható. S ennek kapcsán még egy apró megjegyzés: a XXIII. oldalon, a kötet bemutatásánál ugyan olvasható a beírás fordítójának a neve, a missale leírásánál azonban már nem: vagy itt is fel kellett volna tüntetni, vagy akár utalni is lehetett volna rá a neve említésénél.

A 17. század közepén alapított mikházi (1635) és szárhegyi (1642/1664) ferencesek előbb az erdélyi ferences őrség (Custodia S. Stephani), majd a Szent István Királyról Nevezett Rendtartomány (Provincia S. Stephani) keretén belül szolgáltak. A döntően protestáns Erdélyben a kisszámú katolikus hívek lelki gondozásában és oktatásában fontos feladatot végeztek, melyben gazdag könyvtáraik nagy segítségükre voltak. Mindkét gyűjtemény megszervezte az elmúlt évszázadokat, különösen a 20. századi eseményeket, állományuk szétszóródott, kötetek ma több könyvtárat gazdagítanak. Az eredeti őrzési helyükről elkerült kötetek felkutatása jelen kötet készítőjének egyik nagy érdeme.

A Nyárád menti mikházi kolostor könyvei egy jelentős részében ott olvasható a *Conventus Mikhaziensis*, sok esetben datálva. A Possessormutatóban a kolostor nevével az évszámok is fel vannak tüntetve, így igen jól átlátható a kolostor könyvgyűjteményének gyarapodása. A kötet elején lévő, rendkívül adatgazdag tanulmányból ugyanakkor kiderül, hogy azok a bejegyzések, amelyek mellett az 1636-os évszám szerepel (*Bibliotheca Conventus Mikhaziensis O.F.M. 1636*), csak a 20. század közepén kerültek a könyvekbe, amikor is a historia domus szerint Gurzó Anaklét páter vezetésével, a vatikáni könyvtár szabályait követve, a könyveket nagyság szerint osztályozták. A háztörténet beszámol egy ötven évvel korábbi, 1894-es rendezésről is, ekkor a *Szent Ferenc Zárda Mikházán* című ovális pecséttel látták el a könyveket. Az államosítás, a rendi vagyon elkobzása után az elkövetkezendő évtizedekben a mikházi kolostorból a marosvásárhelyi Teleki Tékába, a csiksomlyói anyakolostorba, vagy a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba került több kötet – sok pedig elpusztult, vagy, leginkább tulajdonosi beírás híján, azonosíthatatlanul lappang. S hasonlóan hanyattatott sors jutott a szárhegyi ferences bibliotékának is az elemi csapások és a rendi vagyon államosítása miatt.

A mikházi könyvtár történetének és állományának alapvető forrása a meglévő köteteken kívül az 1732-ben készült, több mint félezer kötetet tartalmazó inventárium. Az összeírás nagyban segítette a kolostori gyűjtemény rekonstrukcióját, a katalógusrészben, a példányadatoknál (F) Bányai Réka mindig utal is az összeírás adott tételére. A jegyzék jelentősége abban is rejlik, hogy külön olvashatóak az egyes cellákban lévő könyvek rövid adatai. Vagyis, az itt lévő könyvek egy könyvkölcsönzési jegyzék tételei, sőt, mivel a szobákban lakó szerzetesek nevei is fel vannak tüntetve, így az összeírás olvasmányjegyzéknek is tekinthetjük. Ez a típusú összeírás ritka, ugyanakkor közel ehhez az évkörhöz (1732) ismerünk néhány hasonlót, például két csiksomlyóit 1727-ből és 1734-ből; megemlíthetnénk még a kismartonit is 1722-ből, ebben az esetben azonban a cellák lakói sajnos nincsenek megnevezve. Bányai Réka az 1732-es könyvjegyzék egyes tételeinek fölöldását könyve összeállításakor elvégezte, s talán ezt is érdemes lenne külön közleményként megjelentetni.

A mikházi és a szárhegyi könyvgyűjtemény tartalmilag a hagyományos ferences bibliotékák sorába illeszkedik, az állomány nagymértékben segítette mindennapi lelkipásztori és prédikációs tevékenységüket. Mennyiségüket tekintve kiemelkednek a beszédeggyűjtemények és a lelkeségi kiadványok, de természetesen megtalálhatóak a teológiai (főként erkölsteológiai), a kateketikai, a hitvitázó művek, a jogszabály-, dekrétum-gyűjtemények, valamint a filozófiai és a történelmi kiadványok is.

Állományelemzéskor tanulságos az úgynevezett nagy neveket, tehát az adott korban népszerű szerzőket is megvizsgálni, hogy mely, illetve hány művük volt elérhető a kolostor lakói számára. A már fentebb említett, a mariánus provinciához tartozó kismartoni kolostor jó alap az összehasonlításra, hiszen körülbelül akkor történt az (újra)alapítása (1625-ben kezdődött az építkezés), amikor a mikházi rendházé, s az első nagy könyves összeírása 1722-ből ismert. (A könyvtár feldolgozása megjelenés előtt van: ZVARA Edina, *Gratia mecenaturae Esterhasianae, A kismartoni ferences könyvtár története és állománya*, Bp., MTAK, 2023). A nagynevű ferences és jezsuita szerzők szinte mindegyike ott volt a mikházi, illetve a kismartoni bibliotéka könyvespolcán is, de olykor eltérő mennyiségben, amit a helyi igények, a beszerzési és az anyagi lehetőségek befolyásoltak. (Jelen kötetben egy adott szerző, adott művének, ha több példánya is megvan, az összes példányadata fel van tüntetve, de egyetlen sorszám alatt, így a személynévmutatóból nem derül ki a pontos darabszám.) Több feltűnő jelenség is megfigyelhető, például, hogy a késő középkor két nagy ferences egyénisége, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveinek arányát tekintve a két erdélyi kolostor javára billen a mérleg nyelve a kismartonival (és más hazai ferences rendházzal) szemben, ugyanis Laskainak négy műve van, Temesvárinak viszont csak egyetlen egy, az *Aureum rosarium theologiae* (Velence, 1586; Nr. 306) – erre az utóbbi tényre Bányai Réka is felhívja a figyelmet (XXVIII) –, amit Laskai fejezett be.

A szerzők és műveik kapcsán két műhöz tennék egy-egy bibliográfiai, kiegészítő megjegyzést. A gazdag mikházi ősnymtatvány-gyűjtemény egyike (Nr. 27) Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-ának brünni kiadása (1488). 2020-ban jelent meg Farkas Gábor Farkas könyve *Az eltűnt Thuróczy nyomában, A brünni kiadás példányainak provenienciájáról* (Bp., OSZK) címmel, amiben a szerző tud ugyan arról az 1732-es inventárium alapján, hogy a mikházi ferenceseknek volt egy Thuróczy-példányuk (55), de azt nem, hogy az melyik kiadás, s hogy a kötet ma is megvan. Bányai Réka kötete erre megadja a pontos és biztos választ. A másik Szent Bonaventura Ferenc életrajza (Bécs, 1652; Nr. 444), amiről a közelmúltban Viskolcz Noémi kiderítette (*A mecenatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged, Budapest, Szegedi Tudományegyetem, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013, 116), hogy azt Nádasdy Ferenc adatta ki. A gróf ugyanis 1650-ben súlyosan megbetegedett, lelki támasza ekkor a ferences Litomerici László volt, s feltehetőleg az ő kezdeményezésére jelent meg a kis kötet. Az ajánlást a magyarországi mariánus rendtartomány diákjai magának Nádasdynak címezték, amiben a provincia védelmezőjeként emlegetik.

A kuriózumokban és ritkaságban bővelkedő gyűjtemény darabjai között találjuk többek között a Mikházán és Szárhegyen is gvardiánként szolgáló Kájoni János-kéziratokat, valamint a Kájoni-Graduálét – előbbi jelenlegi őrzési helye a Csíki Székely Múzeum (ami egyébként a csíksomlyói kolostor elrejtett állományával került ide), utóbbi a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

A régi könyvesek legkedveltebb mutatója a possessormutató, s ez esetben sem csalódunk, gazdag a névsor. A számos ferences kolostor (Alvinc, Csíksomlyó, Dés, Eszternek, Füle, Mikháza, Miskolc, Nagyszében, Segesvár, Szárhegy stb.) bejegyzése mellett több jezsuita rendház, kollégium neve (Gyulafehérvár, Karánsebes, Kassa, Kolozsvár, Lócse, Nagyszombat stb.) is ott szerepel. A személyeket pásztafva pedig számos neves katolikus, illetve protestáns possessor nevét láthatjuk, így például Bojti Veres Gáspárét, a Bornemisza család több tagját, Cseffei Lászlót, a Csereiekét, Forgács Ferencét, Haller Péterét, Homonnai Drugeth Györgyét, Illyés Andrásét, Kájoni Jánosét, Kovacsóczy Istvánét, Laskói Csókás Péterét, Miskolci Csulyak Istvánét, Pósházi Jánosét, Valentinus Radetiusét vagy Teleki Ádámét. Természetesen számos ferences rendtag is megörököltette a nevét könyvében – gyakran a szokásos 'ad usum', illetve 'pro usu' megjelöléssel –, akik közül tanulmányában többet is azonosított a katalógus összeállítója. Fáy Zoltán, a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár bibliothecarius épít egy adatbázist, amelyben a hazai ferencesek életrajzi, működési adatait rögzíti, gyűjtése hasznos forrás lehet a mikházi és szárhegyi kötetekben lévő tulajdonosok további azonosításához.

A kötet elején lévő magyar nyelvű tanulmány román és német nyelvű összefoglalója is olvasható, a sorozat követendő jó szokásához híven. A kötetet a Szemlyénvmutató, a Nyomdahelyek, nyomdatulajdonosok, nyomdászok és kiadók mutatója és végül a Possessormutató zárja. A Szemlyénvmutatóban azonban sajnos nem szerepelnek a kötet elején olvasható tanulmányban említett személyek és helynevek, valamint a katalógusrészben lévő könyvek címében olvasható nevek is olykor kimaradtak (a szerzők és a szerzői közreműködők nem), így például nem derül ki, hogy a mikházi könyvek között megtaláljuk a már említett Assisi Szent Ferenc-életrajzot Bonaventura tollából két kiadás három példányában is (Nr. 444, 445). Mindezek ellenére Bányai Réka könyve kiváló, alapos munka, amely nagymértékben hozzájárul a kora újkori, s azon belül is a ferences gyűjtemények ismeretéhez.

ZVARA EDINA

Körmendy Kinga, Lauf Judit, Madas Edit, Sarbak Gábor, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az Érseki Simor Könyvtár és a Városi Könyvtár kódexei*, szerk. Madas Edit, Esztergom, Budapest, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Akadémiai Kiadó, OSZK, 2022 (Fragmenta et codices in Bibliothecis Hungariae, VII-A). 449 p.

Kinga Körmendy, Judit Lauf, Edit Madas, Gábor Sarbak, *Katalog der mittelalterlichen Handschriften in Esztergom, Die Bestände der Kathedralbibliothek, der erzbischöflichen Simor-Bibliothek und der Stadtbibliothek*, hrsg. von Edit Madas, deutsche Fassung von András Vizkelety, Esztergom, Budapest, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Akadémiai Kiadó, OSZK, 2022 (Fragmenta et codices in Bibliothecis Hungariae, VII-B). 433 p.

Több szempontból is újító vállalkozás két kötetét tartjuk a kezünkben. Pontosabban megújuló, vagy mondjuk, változó vállalkozását. A 2024-ben ötvenéves *Fragmenta Codicum* kutatási program Mezey László, Vizkelety András, Madas Edit és most Sarbak Gábor irányítása alatt többféle, szakmailag mindig indokolható változtatásokat eszközölt munkája eredményének kiadásakor. 2021-re már világossá vált, hogy a nemzetközi szakmai érdeklődésre számot tartó kódexkatalógus nem jelenhet meg csak magyarul és csak latinul sem. Nem meglepő, hogy a nemzetközi szakma képviselői nem tanulnak meg magyarul, latinul pedig sokszor már kényelmetlen dolgozni. Ha a szerkesztőcsapat a korszellemmel akart volna úszni, akkor angolul adja ki a kötet idegennyelvű változatát, azonban a német fordítás melletti döntésnek alapos szakmai okai vannak. A sorozat VI. kötetében (2007) a kutatócsoport már szigorúan a német kutatási alap (Deutsche Forschungsgemeinschaft) ajánlásai mellett kötelezte el magát a kódexek és a fragmentumok leírásában, és nemzetközi érdeklődésre is elsősorban a német nyelvterületről, illetve a német kulturális terület (Köztes-Európa) országaiból számíthatnak.

Esztergom, a katalógusba foglalt kódexek őrzési helye, különleges helyet foglal el a magyar művelődés történetében és a kutatás történetét tekintve is, hiszen az itteni gyűjtemények állományának feltárása és a gyűjteménytörténetek fokozott figyelmet élveztek a kutatócsoport részéről. A két történet sajnálatosan csak kevésbé ér össze, mert a mai könyvtárakban a török hódoltság előtti időkből csak elenyésző olyan dokumentum maradt, amely már 1543 előtt is Esztergomban lett volna. A kódex- és kéziratállomány leírásában az elmúlt ötven évben Kovách Zoltán, Vizkelety András, Berkovits Ilona és Szelestei Nagy László munkája kiemelkedő. Eredményeik részleteikben is megjelennek a mostani leírásokban. Az esztergomi könyvtárak története Körmendy Kinga munkája a kötetekben. A német változatban ez korántsem olyan részletes, mint a magyarban. Magam Paul Lehmann publikációira gondolva (az esztergomi középkori kéziratanyagról, illetve a Fugger-könyvtárakról) talán meghagytam volna a német kötetben is az eredeti tanulmányt, amely kiváló összegzése nem csupán

a fennmaradt dokumentumoknak, hanem olyan összefoglaló, amely elégséges egy szakembernek is, ha nem helyismereti mélység érdekelt a történelmi anyagban való elmerülésre. Ha pedig ilyen olvasója akad, ő könnyen tovább tud lépni a jegyzetanyag mentén az elmélyülésben.

A gyűjtemény története általános tanulságokat fogalmaz meg a magyar történelemről is – fontosnak tartom ezt mindig aláhúzni a nemzetközi szakma előtt (ez újabb érv lett volna a teljes német fordítás mellett) –, hiszen rövid szövegben soha nem elég szembesíteni kollégáinkat azzal, mit jelent évszázadokra háborús terület lenni. Az a tény, hogy a török várfoglalás (1543) előtt a könyvtárakat nem menekítették szervezeten Pozsonyba és Nagyszombatba, még a magyarországi olvasók előtt sem magától értetődő ismeret, ahogy az sem, hogy a török időkben a maradék állományt Budára szállították. Ez magyarázza, hogy a 19. század első felében visszatérő gyűjteményekben miért nem voltak a középkorban is Esztergomban őrzött könyvek. A Budára szállítottak is Bécsbe (1686), majd újra Budára (1932, velencei egyezmény) kerültek. Ugyancsak furcsa érzés, de fontos gondolatokat tisztáz, ha belegondolunk, hogy amikor a 18. századi nagy könyvgyűjtő esztergomi érsekekről, kanonokokról olvasunk, nem szabad a fejünkben Esztergomot képzelni a gyűjtemény háttérébe, ezek a könyvtárak Nagyszombatban, vagy éppen Pozsonyban voltak, és csak 1820 és 1852 között költöztek a primási székhelyre.

Azt gondolom, hogy Körmeny Kinga rövid tanulmánya – kellően koncentrálva a kódexkatalógus részeként szerepeltetett kötetekre – didaktikus rendben teszi tisztába Esztergom nagyobb könyvgyűjteményeinek történetét, a főszékesegyház, a káptalan, a Pozsonyban élő főpapok, Simor János érsek, Ipolyi Arnold nagyváradi püspök és Helischer József városi tanácsos könyvtárát.

Madas Edit részletesen ír az esztergomi könyvtárak középkori állományrészeinek katalogizálásának történetéről, nem feledkezve meg senkiről sem a történetben, és kiemelve Szelestei Nagy László munkájának értékeit. Fontos és eligazító információja, hogy külön megemlíti, melyik régibb katalógust, illetve jegyzéket közlő munkát nem helyettesíti a mostani modern feldolgozás. Így, aki általában a magyar könyvtártörténet iránt érdeklődik, nem kényszerül olyan munkák áttekintésére (Berkovits Ilona, Kovách Zoltán és Körmeny Kinga munkáiról van szó), amelyekben a mostani könyvhöz képest nem talál új információt.

A katalógusban 59 kódex és 6 kódextöredék leírása található, illetve nem feledkeztek el az eladott és lappangó dokumentumokra vonatkozó ismeretek közlésétől sem (4 kódex, 1 töredék).

Az egyes tételek leírásában a nemzetközi ajánlásokat követik, illetve azt a hagyományt folytatják a szerzők, amelyet a sorozat megelőző tagjaiból is ismerhetünk. A bemutatás a részletes leírással kezdődik, felsorolva aztán a kódex tartalmának teljes, vagy részleges kiadásait, jelezve a hasonmás 'editio' létét, illetve megadják, ha a Magyar Tudományos Akadémián, vagy a nemzeti könyvtárban mikrofilm található róla. A digitális változat meglétét bölcsen nem az egyes tételeknél jelzik, hanem a bevezetőben Madas Edit utal arra, hogy ha van ilyen, akkor a Főszékesegyházi Könyvtár honlapján (<http://www.bibliotheca.hu>) érhető el. A Könyvtár URL-címe talán nem gyakran változik a jövőben. A könyvtárak együttműködésének a felelőssége, hogy minden egyéb helyen hozzáférhető numerikus másolatról – például az MTAK is digitalizálta a mikrofilmtára jelentős részét – tudjon az őrző esztergomi gyűjtemény. Így az információk egy helyen teljessé tehetők és teendők, továbbá a teljességre a jövőben is törekedni kell.

A kódexek állapotát részletesen mutatja be a katalógus, kitérve a mai ismereteink szerint azonosítható kezekre, akik a kéziratot írták, másolták. A hangjegyek jelölésének a ténye külön paragrafus ebben a bemutatásban. A kódex díszítettsége nem egyszerű leírás, hanem a szakirodalom alapján rövid értékelés is. Hasonló ehhez a kötések bemutatása. Ezeket a részeket Boreczky Anna és Rozsondai Marianne külön lektorálta.

Nagyon fontosnak látom, hogy a kódex tulajdonlásának bemutatása (proveniencia jegyek) mellett külön kitérnek a szerzők annak használatára, hogy ki, mikor, milyen formában forgatta a kötetet (amennyiben ez megállapítható). Annak ellenére, hogy a most az érseki székvárosban lévő kötetek

jelentős többsége nem volt Esztergomban a középkorban sem, a possessorjegyek és a használatra utaló más bejegyzések jelentős adalékokkal szolgálnak egyes könyvtárak, illetve az olvasás kora újkori történetéhez. Csak példaként említek néhány ilyen dokumentumot.

Az esztergomi középpapságból kevés egykori tulajdonost azonosítottak, de a török kiűzése előtti időből felbukkan Szondy Pál nagyprépost (1533–1538), illetve Radossényi Márton kanonok, szlovák hitszónok (1645–1653) neve. Szondy Pál közismert a bolognai Collegium Illyricum et Hungaricum alapításáról. 1558-ban halt meg rozanói címzetes püspökként. A könyv, amelyet ekkor az esztergomi gyűjteményre hagyott (Nagyszombatban), 1505-ben, a Bécsi Egyetem hallgatójaként Pesti Huszár József vásárolta. Ótőle az ugyancsak pesti, Nagyszombatban már Pesthy Alberthez került, aki magával vitte a Felföldre. Tőle szerezhette meg Szondy.

Az esztergomi érsek – Bakócz Tamás, Szalkai László, Oláh Miklós – és más püspökök, mint Filipecz János vagy Várdai Ferenc neve is előfordul az egykori tulajdonosok között. Több olyan bejegyzés is felbukkan az anyagban, miszerint egyes kódexek egykor a *Bibliotheca Corvina* részét képezték volna. Szenci Csene Péter (†1622) református lelkész Budán vett egy kötetet, amelyről azt tudta, hogy Hunyady Mátyásé volt (*Isidorus Hispalensis*). Egy másik kötet ugyancsak Budáról került Ferenczffy Lőrinc nyomdászhoz, akinek halála után nyolc évvel, 1648-ban Czobor Imre (†1652 után) szerezte meg (*Maurus barát kódexe*). (Nem értem miért szerepel az 1630-as dátum Czobor neve mellett a mutatóban, hacsak nem Nagy Iván egyetlen konkrét életrajzi adata alapján.) Újabban a cseh könyvtörténészek fedezték fel Czobor Imre könyvtárának maradványait, amelyek 1652 után kerültek a Wallenstein család tulajdonába, Münchengrätzbe (Mnichovo Hradistě). Az a tény, hogy az ismert, közel négyszáz kötet nagyobb fele ősnymtatvány, illetve 16. századi kiadvány, vagy azt jelzi, hogy Czobor Imre örökölte a család korábbi generációinak könyveit (ezt az egyéb könyvbejegyzések nem támasztják alá), vagy azt, hogy a főnemes bibliofil indíttatásból szerzett meg régebbi kiadványokat. Egy darab I. Mátyás könyvtárából természetesen több főúr vágya volt, néhánynak sikerült is hozzájutni.

Révai István „et amicorum” típusú bejegyzése nem az első felbukkanó darab, vagyis a Révai család környezetében is tovább kutatható egy olyan kör, amelynek tagjai közösen használtak bizonyos könyveket.

Mivel a mostani kötetben jelentős számú liturgikus kódexszel találkozunk, a mutatók számát megnövelték (az előforduló szentek mutatója, a szentek magyarországi ünnepeinek táblázata, a himnuszok és a szekvenciák mutatója). Kiemelném azt a tényt, hogy dacára a számos szerzőnek, a csoport nem gondolta, hogy minden részletkérdésre megnyugtató választ tudnak adni. Ezért vontak be külső szakértőket a munkába, a vízjelekkel, a kötésekkel kapcsolatosan, vagy éppen zene-, vagy művészettörténeti kérdésekben. Üdítő, ahogy nem spóroltak a mutatókon, így például külön ellenőrizhetjük, hogy ismerik-e a katalógus készítői bárkinek, bármely, Esztergomban őrzött kódexére vonatkozó megjegyzését (ne feledjük, az egyes kódexek leírását teljességre törekvő szakirodalmi hivatkozással zárja). Mivel nem nagyszámú könyvről van szó, a régi tulajdonosi bejegyzések nem kaptak külön mutatót, hanem az általános személynév mutatóban találjuk őket, itt azonban rövid életrajzzal (amennyiben ismert a bejegyző személy). Érdekes megoldás a tárgymutató összevonása a *Személynév-, helynév-, cím- és tárgymutatóban*. Az olyan tétel ebben, mint „Ősnymtatvány-kiadások idézve a katalógusban” kiváló olvasmánytörténeti adalékokat takar.

Maradva ennek a mutatónak az olvasásánál, kitérnék néhány kutatási területre, amelyek művelői nagy köszönettel tartoznak e katalógus szerzőinek. Napjaink divatos témája a kép és a szöveg viszonyának vizsgálata. A mutató „Ábrák” tárgyszava az ábra tartalmát is megadja. Apró ’lacuna’-ként is említtem – de fontosabb a tartalma – az „Alfonz-táblázatok ld. Bolygómozgás-táblázatok” utalót. Itt a „Bolygómozgás-táblázatok ld. Táblázatok” utaló szerepel. A „Táblázatok”-nál természetesen helyre-zökken az érdeklődő lelkivilága. A vízjeleknek külön mutatójuk van, a könyvkötéseket az összevont mutatóban találjuk, ahol szerepelnek műfajok megnevezései, vagy éppen a „Címerek” címszó is.

Ismertetöm végén nem kívánom említés nélkül hagyni, hogy a könyv kiváló érzékkel megválasztott szövegtükrökkel, betűtípussal és illusztrációkkal jelent meg. A szakkönyv kategóriában a „Szép Magyar Könyv” versenyen is indulhat.

MONOK ISTVÁN

Melius Juhász Péter, *Hitviták és könyörgések*, szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei, 2022 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai). 424 p.

Melius Juhász Péter fáradhatatlan munkássága első összegzésének a Bartha Tibor által szerkesztett *Studia et acta ecclesiastica* című sorozat 1967-ben megjelent második kötete tekinthető: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Az ezt követő évtizedekben számos részlettanulmány és főként igényes facsimile kiadványok jelezték a Melius tevékenységének jobb megismerésére irányuló törekvéseket és igényt. Az életmű egészére vonatkozó rendszeres kutatás azonban nem folyt. A most bemutatandó válogatás, amely a Győri János által szerkesztett *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai* elnevezésű sorozatban jelent meg, reményeink szerint ennek a munkának az origójává válik majd.

A kötet tizenhárom írást foglal magába. Két előszót, Fekete Károly, illetve a szerkesztő Oláh Róbert tollából, ezt követően négy facsimilét Melius műveiből, ezekben összesen Melius hat írása található meg, három magyar és három latin nyelvű. Mind a négy hasonmást egy-egy tanulmány kíséri, a három latin nyelvű kiadványt pedig azok magyar fordítása követi. A szerkesztő célja az volt, hogy ritkaságnak számító, nehezen hozzáférhető Melius művek váljanak közkinccsé. Am a véletlen úgy hozta, hogy ez a külső, elsődlegesen könyvészeti szempontból összeállt anyag igen jól reprezentálja Melius munkásságának egyik fő területét, a hitvitákat, méghozzá többféle műfajba, magyar nyelvű dialógusokba, latin nyelvű vitairatokba és hitvallásba öntve. Ezeken kívül pedig található köztük egy ugyancsak magyar nyelvű imádsággyűjtemény.

A kötet szerkesztet a négy hasonmás kiadvány négy nagyobb egységre tagolja. Az érdemi ismertetést ezért e négy rész sorrendjében érdemes elvégezni.

Az első egység címe, *Két dialógus és az első magyar nyelvű imádságoskönyv*. Az itt található facsimilében Meliusnak három magyar nyelvű munkája olvasható: (1) *A keresztienek nyomorusagokban valo vigasztalalásoknak es könyörgéseknek igaz modgya...* (2) *Az hitről es az keresztienegrwl valo vetekedes*. Megjelentek Debrecenben, Huszár Gál nyomdájában, 1562-ben (RMNy 183). E kettős kiadvány első darabjának második része egy imádsággyűjtemény, *Minden fele szwkseges könyörgesnek igaz moggya rövid sommaba*. A nyomtatvány második felében olvasható *Vetekedésnek*, amint azt Oláh Róbert megállapította, társszerzője lehetett Szegedi Gergely, Melius debreceni lelkesztője.

A facsimile kiadványt három forrásból állította össze a szerkesztő. Az „A” füzet első két levele csupán egy, a 16–17. század fordulója körül készült kéziratos másolatban maradt fenn, amelyet ma az Országos Széchényi könyvtár őriz. Az összesen hatvan levelet tartalmazó nyomtatvány további részei pedig a londoni British Library és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár egymást kiegészítő példányaiból származnak. A három mű szövegéből kettő, a *Vigasztalás* és a *Vetekedés* betűhű átiratban, a *Könyörgések* pedig mai helyesírással már korábban is megjelent a *Studia et acta ecclesiastica* harmadik kötetében (Debrecen, 1973) Kormos László, illetve Márkus Mihály gondozásában és tanulmányaival. Most azonban egységes formában, a korábbi közlések tévesztéseitől mentesen, összefüggően vált olvashatóvá a teljes 16. századi kiadvány.

Az első egység másik darabja, a kötet szerkesztőjének, Oláh Róbertnek a tanulmánya, *Melius Juhász Péter két dialógusa és imádságai*, összefoglalja a Melius munkájára vonatkozó könyvészeti,

nyomdatörténeti és tipográfiai ismereteket, valamint részletesen foglalkozik a három írás dogmatikai, polémikai és szociáletikai tanulságaival.

Érdeemes kicsit hosszabban elidőzni a két dialógusnál, mivel ezek erős fényt vetnek Melius alkotói módszerére és személyiségére. A *Vigasztalás* a „Kísértet” és a „Bűnös ember” párbeszédét tartalmazza. Alap gondolata, hogy Krisztus panopliája, Krisztus fegyverei, azaz az üdvösség remény-sége vagy sisakja, az igazság mellvasa, a hit pajzsa és a Szentlélek (vesd össze: *Efézusbeliekhez írt levél* 6, 11–17) megvédelmezik a „Bűnös embert” a kétségbeesés ellen a nehéz élethelyzetekben, és megvédelmezik a cégéres bűnök ellen. Ezek miatt már nem fog elesni.

Melius érvelésének legsúlyosabb része – az egész írásban – nyilvánvalóan a számtalan bibliai hivatkozás. Ez legnagyobb mértékben a *Vetekedésben* a Krisztus szájába adott mondatokon érződik. Melius hatásának a stílus erélye és határozottsága a legfőbb eleme. Az erély és határozottság pedig ahhoz kell, hogy saját szavait Krisztus szavaiként merje közreadni. Hasonló eljárás ez, mint a bibliafordítási és bibliacitálási gyakorlatában, hogy a Biblia szövegébe – el nem választva a kanonikus textustól – beleszővi saját kommentárjait, vagy egy-két mondatba sűríti a bibliai szöveg hosszabb egységeit. Igen meglepő és szokatlan ez a magatartás és gyakorlat. De olyan hibátlan a mondanivaló tanításbeli lényege, olyan széleskörű teológiai erudíció és olyan mély belső meggyőződés áll mögötte, hogy sohasem válik hiteltelenné szövege.

Melius gyakorlatilag minden mondat mögé tesz egy vagy több bibliai hivatkozást vagy idézetet. Nem a bibliai szövegből indul ki, hanem azok tanulságaiból, úzusaiból, hasznaiból, vagyis a kísértésekkel szemben a vigasztaló igék tanulságait veti ellen a „Kísértetnek” a „Bűnös ember”. A bibliai hivatkozások főként újszövetségiak, leggyakrabban az apostoli levelek, aztán a zoltárok, evangéliumok, a próféták és a témának megfelelően Jób könyve.

Mindez arra mutat, hogy Melius dialógusai és bibliafordítási programja szoros összefüggésben áll egymással. 1562-ben jöttek ki a sajtó alól a dialógusok, 1561-ben a Kolossébeliekhez, 1563-ban a Rómabeliekhez írt levél prédikációkban való magyarázata. A dialógusokban tulajdonképpen bibliai kommentárt adott közre Melius, csak éppen a bibliai textusokat nem nyomtatta ki saját szövege mellé.

A második blokk középpontjában Melius Juhász Péter *Apologia et abstersio ecclesiae Debreciensis a calumnijs, quibus temere apud Academias et principes accusatur*, Debreceni Török (1564) (RMNy 1992) című vitairatának hasonmása áll. Hozzájárul ehhez ennek Salánki József által 1971–1972 során készített, akkor még kéziratban maradt fordítása: *A debreceni egyház védekezése és megtisztítása azoktól a rágalomtól, amelyekkel az akadémiáknál és a fejedelmeknél vádolják*. Salánki fordítását Mikó Gyula és Fekete Csaba most átnézte, javította és jegyzetekkel látta el. A jegyzetelés nagy bőséggel tartalmaz tárgyi, teológiai, nyelvi és fordításbeli magyarázatokat. Mindez a vitairat közreadását lényegében a kritikai kiadás rangjára emeli.

A hasonmást és a fordítást Fekete Csaba tanulmánya vezeti be: *Meliusnak a debreceni egyházat védelmező munkája*. Ebből kitűnik, hogy az *Apologia et abstersio* egy nagyobb hitvitakör egyik tagjának egyik darabja. Matthias Hebler, szebeni lelkész 1563-ban adta ki Brassóban úrvacsorai hitvallását: *Brevis confessio de coena Domini* (RMNy 1891), amelyet az erdélyi szász egyház 1561. évi megyesi zsinata fogadott el. A hitvalláshoz a nyomtatásban hozzá csatolták négy németországi akadémia (Wittenberg, Lipcse, Rostock, Frankfurt an der Oder) megerősítő véleményét. Hebler *Confessiója* tulajdonképpen már válaszirat volt. Dávid Ferenc, Heltai Gáspár és Melius Juhász Péter ugyanis 1559-es váradi tanácskozásukon fejtették ki nézeteiket az úrvacsoráról: *Defensio orthodoxae sententiae de coena Domini* (Kolozsvár 1559, RMNy 153). A végső szövegezést Melius az akkor még helvét felfogást valló Dávid Ferencre bízta, ezért a szakirodalom őt tekinti szerzőnek. Hebler 1563-ban kiadott hitvallására azonban már Melius adta meg a viszontválaszt: *Refutatio confessionis de coena Domini Matthiae Hebler* (Debrecen, 1564, [RMNy 1991]). Ehhez a *Refutatio*hoz csatolta Melius az *Apologia et abstersiót* [RMNy 1992]), amelyben „a királyoknál, a zsinatokon, és a lakosság gyűlésein” (240) méltatlanul felhozott vádak ellen védelmezi a debreceni egyházat.

Az *Abstersio* huszonhárom ilyen vegyes tartalmú vádra, illetve rágalomra (calumniae) reagál. Tartalmát ezért itt lehetetlen összefoglalni, de roppant érdekes, sőt izgalmas írás. A cáfolatok során ugyanis előadja Melius, hogy milyen elvek vezérlik a debreceni egyház építésében, ezért akár a debreceni egyház reformációjának kistükréként is felfogható. Először is kijelenti Melius, hogy nem követi Arius és Sabellius eretnokségét, hanem Krisztus közbenjáró voltát mindkét természetére szerier elismeri. Ismerteti az úrvacsorai tanítást, nemcsak teológiai, hermeneutikai, fizikai érvekre építve, hanem metafizikai argumentumokkal is megtámogatja főként a katolikus felfogás, a transsubstantiatio cáfolása során. Részletezi a szentségek kiszolgáltatásának módját, a velük kapcsolatos szertartási kérdéseket. Leírja a Debrecenben bevezetett liturgiai reformot. Tárgyalja a papi öltözetre vonatkozó nézeteket, a pápista templomok használatának indokait. Foglalkozik a predesztináció kérdésével belefoglalva a kárhozatra és üdvösségre vonatkozó problémákat. Meghatározza az említett akadémiákhoz és az *Ágostai Hitvalláshoz* való viszonyát. Kifejti Szentírás magyarázati elveit, a törvény és az evangélium fogalmát és kapcsolatát. Megfogalmazza véleményét egy sor gyakorlati és egyéb kérdéssről, mint például a lélekalkuvás, az ördögűzés, egyházkelés, fülbegyónás, beteglátogatás, házassági eskü, elválás, a pestis előli menekülés. Külön figyelemre méltó a szükségyszerűségről szóló fejezet, amely a kor egyik legvitatottabb teológiai-filozófiai közös helyével foglalkozik, határozottan cáfolja azt a gyakori kálvinista ellenes vádat, hogy Isten a bün szerző oka.

Érdeemes kiemelni itt az igehirdetésre vonatkozó részletet, mivel ebben ragadható meg Melius gondolkodásának és egész munkálkodásának alapja:

Tizennegyedik rágalom: Kiforgatják a Szentírást, és megcsonkítva idézik a bizonyosságokat.

Megtisztítás: ... Mi ... a próféták és apostolok írásait csonkítás nélkül adjuk elő, és híven megtartjuk az egyenes utat (utalás Tim. 2,15-re), és oda illően a maga helyén idézzük az Írások bizonyosságtételeit, amint azt beszédeink és írásaink mutatják. *Őszinte és üdvösséges lelkiismerettel teszünk tanúságot arról, hogy olyan okos értelmezéssel tárgyaljuk az írásokat, és nem a többtől elkülönítve, hanem azokkal összhangban, hogy minden jó és kegyes ember megértse, a mi magyarázataink egyetemeseek. Mindig közismertté is merjük tenni igehirdetéseinket, ... úgy véljük, ... hogy puszta igazságuk és őszinteségük is annyira alátámasztja őket, hogy igazságukkal sokaknak dagályos beszédét felülműlják.*

Mindez visszaigazolja azt, ami Melius bibliafordítási és citálási gyakorlatáról megállapítható volt a két *Dialogus* kapcsán. Minden bizonnyal az egyetemesség igényéből és a magas fokú biblicitásból következik, hogy Melius vitaképes volt a teológia és a gyakorlati egyházi élet minden területén: az igehirdetés, a liturgia, a szentségek kiosztása, a hívek és az egyház kapcsolata, a hívek életének a keresztyén hit alapján való szabályozása. Azaz egységben látta az őt körülvevő teljes életet. Felkészültsége elegendő volt ahhoz, hogy a legkülönbözőbb pletykákra és ferdítésekre alapozott vádakkal szemben állást foglaljon akár a legmélyebb teológiai és filozófiai kérdésekben is, és hogy állásfoglalása következményeit az általa szervezett gyülekezet-egyház gyakorlati életére vonatkoztassa. Ez az egységben látás teszi érthetővé életműve kortárs és évszázadokra nyúló hatását. Ahogy ő maga mondja: „Audeamus testari, nos ea dexteritate et interpretatione tractari Scripturas, ut omnes boni et pii agnoscant cathilicas esse.” (Magyar fordítását lásd feljebb). Még egyszer hangsúlyozzuk, Melius nem mondott le a catholicitas igényéről.

A negyedik egység magja a Csengeri Hitvallás hasonmása: *Confessio vera ex verbo Dei sumpta in synodo Czengeriana uno consensu exhibita et declarata*, Debreceni ab Andrea Lupino 1570 (RMNy 278). Ezt követi a hitvallás Szabadi István által készített fordítása, *Isten igéjéből vett Igaz*

Hitvallás, amelyet a csengeri zsinaton közmegegyezéssel mutattak be és hirdettek ki. A *Csengeri Hitvallás* keletkezési körülményeit és kiadás történetét Szabadi István rövid bevezetése ismerteti.

A zsinatot Melius 1570. július 26-ára hirdette meg Cseengerbe. Az alkalomra Giorgio Blandratát és Dávid Ferencet is meghívta, akik azonban a fejedelem, János Zsigmond tilalmára hivatkozva nem jelentek meg. A zsinat előzményeit Balázs Mihály bontotta ki legrészletesebben. Az 1569. szeptember–október folyamán Váradon, a fejedelem jelenlétében tartott hitvita után, 1570 tavaszán–nyarán a fejedelem támogatásával nagyarányú antitrinitárius misszió kezdődött a Partiumban és a hódoltságban. Számos helyen került sor vitára a szentháromságtagadók és a református irányt követők között. (*Teológia és irodalom, Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi, 1998, 11–48). Ilyen körülmények között, amint Szabadi István írja, „a zsinat célja az volt, hogy megszilárdítsa a Szentháromságba vetett hitet, és rendezze a hitvallások és az egyházi rendtartások ügyét” (298). A hitvallás tartalmát Nagy Barna ismertette, valamint elhelyezte a munkát Melius életművében. (*Studia et acta*, II, 267–270). A legmodernebb kiadását az irat keletkezéstörténetének áttekintésével és részletes teológiai elemzésével Csepregi Zoltán tette közzé (*Confessio vera der Synode zu Csenger 1570, in Reformierte Bekenntnisschriften*, Hg. Andreas Müller, Peter Opitz, III/I, 1570–1599, Neukirchen-Vluyn, Neukirche Verlag, 2012). Ezért itt részletes ismertetése fölösleges. Tíz teológiai közös helyről foglalja össze a református tanítást. Az egész irat jól tükrözi a reformáció folyamatának pillanatnyi helyzetét. A helvét irány híveinek egyszerre kell megteremteni önazonosságuk alapjait az antitrinitárius, a katolikus és az evangélikus tanításhoz képest, s ezzel párhuzamosan kell az egyházi élet alapvető szervezeti és gyakorlati problémáival megküzdeni. A *Csengeri Hitvallás* tekinthető a *Debrecen-Egervölgyi Hitvallás* mellett a magyar református egyház második olyan hazai keletkezésű hitvallásának, amelyet a helvét irány hívei alapvetően saját szellemi eszközeikkel hoztak létre. (Vö. CSEPREGI 2012, i. m.).

A mostani facsimile és Szabadi István kiváló új fordításának értékét növeli, hogy mindkettőben megtalálható a János Zsigmond fejedelemhez intézett ajánlás szövege és Théodore de Bèze-nek 1570. március 1-jén, Meliushoz írt levélbeli véleménye a hitvallásról, amelyeket a korábbi kiadások és Kiss Áron fordítása sem közölt. Megemlítendő továbbá, hogy a *Csengeri Hitvallás* ma ismert egyetlen eredeti példányának függelékében még egy Melius mű található: *Principia quaedam in theologia et philosophia inmota* (RMNy 278). Ennek a hitvallással való szoros tartalmi kapcsolatára ugyancsak Nagy Barna világított rá (*Studia et acta ecclesiastica*, II, 271–272).

A mostani válogatás utolsó része egy kettős Melius mű köré szerveződik: [1] *Institutio vera de praecipuis fidei articulis*. [2] (*Propositiones sumtae ex verbo Dei, et addictae institutionibus Principi Transylvaniae dedicatis, disputandae contra Helto Francisco Blandatanorum anathemata, Tordae, 21 die Octobris anno Domini 1571*). Debrecini, Andreas Lupulus, 1571. RMNy (1–2) Szabadi István fordításában [1] *Igaz tanítás a hit fő ágazatairól*. [2] *Isten igéjéből vett és az erdélyi fejedelemnek ajánlott tanításokhoz hozzáadott tételek, amelyek a heltofranciskoblandratánusok kárhuzatos dolgai ellen kerülnek megvitatásra Tordán az Úr 1571. évében, október 21-én*. Bár a második rész a *Propositio* újrakezdődő fűzetjelzéssel csatlakozik az elsőhöz, az *Institutio vera*...-hoz együttes kiadásuk mégis kétségtelen. A fennmaradt egyetlen példány csonka, de tartalmi érvek alapján megállapítható, hogy csupán egy-két levél hiányozhat a teljességéhez.

Az unikumot Nagy Barna fedezte fel a genfi Reformációtörténeti Múzeumban, és alapos teológiai elemzéssel egybekötve ismertette a *Magyar Könyvszemlében* (1966, 368–378, lásd még *Studia et acta*, II, 274–278.). A példány különös értékét az adja, hogy címlapján Melius Bezához intézett saját kezű ajánló sorai olvashatók.

A kiadvány megjelenése körül sok a kérdőjel, de ezek tárgyalása előtt érdemes röviden összefoglalni Béatrice Nicollier *Theodorus Beza magyarországi kapcsolatai a levelezése alapján* című tanulmányát, amely bevezeti a hasonmást és annak Szabadi István által készített kiváló fordítását. Beza teljes levelezése 1960 és 2017 között jelent meg hatvanhárom kötetben. Ebből kitűnik, hogy

Beza számos magyar szerző műveinek kiadása körül bábáskodott, közülük ki kell emelni Szegedi Kis István, Károlyi Péter és Szikszai Hellopoeus Bálint nevét, mások mellett levelezett például Duidith Andrással, Károli Gáspárral és Bánffy Borbálával, Thelegdy Miklós feleségével. Rajtuk kívül is számos Genfben tanuló magyar diák neve fordul elő a levelezésében. Vagyis Beza igen sokat tett a kálvinizmus tanainak Magyarországi terjedéséért.

Nicolier adatai szerint Beza már 1569 őszén megkapta az *Institutio vera*... kéziratát Meliustól, de a genfi nyomdászok nem tudták azt elolvasni. 1570. június 18-án Beza még mindig reménykedett abban, hogy Jean Crespinnél ki tudja nyomtatni. Végül a terv nem valósult meg, ezért Melius Debrecenben adta sajtó alá a művet. Ezek a körülmények, mint mondtuk, több kérdést is felvetnek. Az *Institutio vera*...-nak az újonnan trónra lépett Báthory Istvánhoz és testvéréhez, Báthory Kristófhoz szóló ajánlása 1571. június 1-jén kelt, a *Propositionest* pedig az 1571. október 21-re, Tordára meghirdetett zsinaton szánta megvitatásra Melius. Ha a kézirat 1569 őszén már Genfben volt Bezánál, akkor másfél évvel Báthory trónra lépése és két évvel a tervezett tordai zsinat előtt vajon milyen alkalomból írta Melius a munkát? Az 1569-es Genfbe elküldött kézirat teljesen megegyezett-e az 1571-ben Debrecenben nyomtatott változattal? Vajon alkotó része volt-e a *Propositiones*? Valószínűleg nem. Feltehető-e, hogy a függelékét már a Báthoryakhoz szóló ajánlás után, tehát 1571 kora őszén írta Melius, kiegészítve vele már két évvel korábban elkészült tanításait? Arról sincs biztos adat, amint már Nagy Barna megjegyezte, hogy egyáltalán megtartották-e 1571 őszén a tervezett zsinatot Tordán, illetve, hogy mire utal Melius a *Propositiones* címében az „anathema” szóval. Valamilyen konkrét antitrinitárius iratra, vagy általában az unitáriusok helytelen tanításaira? Mindezekre a kérdésekre további kutatások deríthetnek majd fényt.

Mindenesetre Melius ajánlása megvilágítja azokat a körülményeket, amelyek között ez a vitairat nyomtatásra került. Meliustól nem szokatlanul, meghökkenítő a szövege. Először kifejti a fejedelmeknek az egyház iránti kötelességeit. Nekik kell gondoskodniuk a dolgok jó rendjéről a mennyei és szent élet tekintetében. Ezután Akhábbal és főként Saullal példálózva rátér – nem lehet másképpen mondani – a katolikusok szidalmazására. De nem a katolikus tanítást bírálja, hanem főként a papság körében burjánzó szexuális kicsapongást: az erkölcsstelenségnek és a prostitúciónak nincs olyan fajtája – írja –, amely nem található meg az áldozó papok, a szerzetesek és az Antikrisztus lakhelyein. Vagyis a Báthoryakat nem vádolja tévelygéssel, csupán áttételesen utal arra, hogy nem jó papokat követnek. Bármilyen meglepő, de azt lehet mondani, hogy Melius e szövege szerint a katolikusok nincsenek kívül a keresztyén egyetemességen, csupán sok közöttük az életmódbeli visszaélés, és tanításaikban is előfordulnak tévelygések. Az ajánlás befejezéséből aztán kitűnik, hogy az unitáriusokkal szemben sokkal súlyosabb Melius ítélete: „...szükséges, hogy az igaz pásztorokat igaz és keresztyén fejedelmek védjék... De a gonosz és álnok eretnekeket, akárcsak az igaz Illés tette, ki kell vetniük közülünk, mielőtt az eretnekeket elítélték az isteni igazság alapján. Ahogy a franciscoblandratánusokat is gyakran elítélték azért, mert eretnekek és utálatosak, az Antikrisztus szövetségesei.” (399)

Szabadi Istvánnak, a magyar fordítás elé írt rövid útmutatása világítja meg azt a kontextust, amelyben az ajánlás értelmezhető. A *Csengeri Hitvallás* előző évi megjelenéséhez képest a politikai körülmények alapjaiban változtak meg. 1571. március 14-én elhunyt az unitáriusok támogatója, János Zsigmond fejedelem, s az erdélyi országgyűlés ugyanezen év május 25-én a katolikus Báthory Istvánt választotta uralkodóvá. Trónra lépéséhez azt a reményt fűzték a protestánsok, hogy az unitáriusokat visszaszorítja. Báthory ezt úgy érte el, hogy törekedett a homogén, szász lutheránus egyház megerősítésére, a különböző hitvallási irányokat (református és unitárius) követő magyar egyházból pedig igyekezett kiszorítani az unitáriusokat, és velük szemben a reformátusokat erősebb pozícióba hozni. Melius tehát az új helyzethez alkalmazkodva folytatta egyházszerzői tevékenységét.

Az *Institutio vera* az utolsó, példány alapján is ismert mű, amely még Melius életében nyomtatásban megjelent. Bizonyára Báthory cenzúrarendelete és valószínűleg saját megromlott egészségi

állapota egyaránt akadályozhatta abban, hogy a korábbi lendülettel folytassa munkálkodását. Alig több, mint egy évvel a Tordára meghirdetett zsinat időpontja után, 1572 decemberében hunyt el.

Az Oláh Róbert által most közreadott kötet két irányban is rálátást nyújt a teljes életműre. Egyrészt a debreceni egyház életének belső építése tekintetében, másrészt a magyarországi, helvét irányú egyház kialakulása, önmeghatározása és önvédelme tekintetében.

Filológiai kiemelendő tanulsága a válogatásnak, hogy Melius számos munkája egy-egy nagyobb hitvitakör része. Ebben a kötetben ilyen az *Abstersio* és a *Csengeri Hitvallás*, de példaként említhető még a Krisztus közbenjárásáról szóló prédikációk is. Sürgető feladat volna e hitvitakörök egyenként való teljes kibontása. Továbbá látható a kötetből, hogy az életműben gyakran ismétlődnek ugyanazok a témák új és újabb megfogalmazásokban, és hogy az egyes munkák tartalma, módszerei, alapelvei szoros kapcsolatban állnak egymással. Szükséges volna ezek egymásra vonatkozásait, összefüggéseit egészében látni, azaz az életmű teljességét ragadni meg. Ezért reméljük, hogy ezt a kötetet továbbiak fogják követni.

Összegzésül az mondható el, ami e kötetből főként a dialógusokból és az *Abstersió*ból tűnik ki, hogy Melius nem mondott le az egyetemesség, a katolicitás igényéről. Fekete Károly ezt így fogalmazta meg a válogatás elé írt bevezetőjében: Melius Juhász Péter „nem egy tan győzelemre viteléért küzdött, hanem az egyház életéért...”

HELTAI JÁNOS

Németh Gábor, *Padányi Bíró Márton könyvtára*, Monok István bevezetésével, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Pesti Kalligram Kft., 2022. 232 p.

„A mi szolgálatunknak nem elmefuttatással, eszeskedéssel vagy okoskodással kell lenni... hanem... mélységes alázatosságban, fáradhatatlanul, minden unalom nélkül szüntelenül...” írja Padányi Bíró Márton *Angyalok társaságának szövetsége* (Buda, 1758) című munkájában. Padányi Bíró Márton, a nagy lángon égő, ellentmondást nem tűrő, hitvitázó püspök egész életében elszántan harcolt a katolikus vallás megerősítéséért és a török idők utáni veszprémi egyházmegye újjáépítéséért. Tette mindezt szóval és tettel, új templomok építésével, régiek felújításával, új plébániák szervezésével, nagy hatású prédikációival. Hittérítő tevékenységét azonban nemcsak szóban és írásban folytatta, hanem a képzőművészetet is segítségül hívta, így került Magyarországra Franz Anthon Maulbertsch osztrák freskófestő, akinek képein keresztül is terjeszthette az igét. Veszprémi székhelyét Sümegre helyezte át, még ha a várat nem is sikerült rezidenciájává alakíttatnia, a ferences kolostor mellett álló épületet viszont igen. Itt rendezte be könyvtárát. Padányi Bíró Márton termékeny szerző volt, hitvitáit, szentbeszédeit nagyrészt magyarul vetette papírra, nagyszámú levele is ismert. Számos könyve közül a leghíresebb az 1750-ben megjelent *Enchiridion* című műve, amelyben a protestáns felekezetek, vagyis az ő értelmezésében az „eretnekség” megszüntetésére vonatkozó módszert foglalta össze. E könyvével rosszul mérte föl a politikai erőteret, elveszítette Mária Terézia addigi pártfogását, ami nemcsak pályájának, hanem személyének megtöréséhez is vezetett.

Bíró Márton fáradhatatlan munkáját folytatta Németh Gábor, a Zirci Ciszterci Apátság Műemlékkönyvtárának vezetője, aki több mint húszéves kutatásainak eredményeit foglalta össze a főpap könyvtárának történetével, annak alakulásával és könyveinek sorsával kapcsolatban. A *Padányi Bíró Márton könyvtára* című kötetet az alpolgármesteri köszöntő után Monok István bevezető tanulmánya nyitja meg, felvázolva a 18. század közepén fennálló püspöki könyvtárakat – az esztergomi érsekit kivéve – a Magyar Királyság és Erdély területén. Ezt követően Németh Gábor, a témára vonatkozó szakirodalom mindenre kiterjedő összegyűjtésére alapozva, szélesre tárt horizonton helyezi el a veszprémi püspök gyűjteményét. A főpap életrajzát taglalva a szerző külön alfejezetben emlékezik

meg Padányi Bíró Márton egyházszerző, pasztorizációs és birtokszervező munkájáról, elkobzásra ítélt művéről, építkezéseiről és mecenatúrájáról, majd rátér a könyvtár részletes ismertetésére. Az épület és a könyvtárszoba képekkel gazdagon illusztrált bemutatása után olvashatunk a bibliotéka napjainkig tartó történetéről, gyarapodásáról és alakulásáról, a főpap püspöksége előtt és alatt beszerzett legfontosabb művekről.

A veszprémi püspök könyvtárában a Bibliák, prédikációgyűjtemények, kánonjogi és világi jogi művek, államelméleti munkák, vitairodalom és orvosi könyvek mellett természetesen szép számmal képviseltették magukat történeti művek, amelyek közül az egyik legérdekesebb tétel a Budai Krónika kézzel másolt példánya 1752-ből. A Hess András által 1473-ban, Magyarország területén először nyomtatott mű értékét, keresettségét jól mutatja, hogy a könyvet még majd háromszáz év elmúltával, a nyomtatás általánosabbá válása idején is kézzel lemásolták. Németh Gábor közli a Budai Krónikával kapcsolatos legfrissebb kutatási eredményeket, korrigálja a téves feltételezéseket, szól a másolat forrásáról és tulajdonosairól is.

Hasonló alaposággal helyezi el a szerző a korban azt a négy művet, amely ördögűzéssel és boszorkánysággal foglalkozik. E könyvek jelenléte egy főpapi könyvtárban a 18. században nem számított különlegesnek, a nap mint nap felmerülő problémák megoldásához szolgáltatott elméleti és gyakorlati háttérrel, valamint segítséget a többségében jezsuita szerzetes szerzők. Érdekes adalék, hogy a kor legnépszerűbb, boszorkányság elleni kézikönyve, a *Malleus Maleficarum* nem volt megtalálható Padányi Bíró Márton bibliotékájában, mindazonáltal a kor fontos jelensége kellő figyelmet kapott.

Az ismertetett könyv gerincét Bíró Márton 1751-es sümegi könyvtárjegyzékének (*Elenchus librorum bibliothecae*) közreadása képezi. Németh Gábor már a bevezető tanulmányban meggyőzően bizonyítja kutatásai alapján, hogy az összeírás nem készülhetett a kronosztikonban megjelölt évben, hanem csak évekkel később, 1754 után. Az átírásban közölt jegyzék az eredeti kézirat felépítését megőrizve, sorszámozva és csoportosítva közli a műveket. Az egyes tételeket a mű szerzőjéről, címéről és a rétnagságról megemlékező bejegyzés vezeti be, ezt követi a mű bibliográfiai leírása, majd a possessorok felsorolása és az esetleges megjegyzések. A művek kötéséről nem esik említés. A tételek felsorolásának monotoniját gondosan válogatott és sokszínű képanyag töri meg, megcsodálhatunk többek közt díszes kötések, címlapokat, bejegyzéseket, nyomdászjelvényeket, iniciálékat és különféle cifrákat.

Külön fejezet gyűjti egybe a sümegi katalógusban nem szereplő, de Padányi Bíró Mártonhoz köthető könyvek jegyzékét, majd a főpap harminckét művét szedi időrendbe a szerző. Ezt követi a Padányi Bíró Mártonnak ajánlott és az általa támogatott könyvek listája, majd pedig az egyházi karrierje egyes állomásai során beszerzett könyveit tartalmazó részletes táblázatot tanulmányozhatunk. Ezután találjuk a Tessedik István által Bécsből 1750-ben és 1751-ben küldött könyvekről szóló táblázatot, amely a könyvek árát is tartalmazza. Levéltári adalékok és az angol nyelvű összefoglaló után a kötetet a személynevek és possessorok mutatója, a nyomdászok, nyomdatulajdonosok, kiadók és nyomdahelyek mutatója, valamint a képek jegyzéke zárja. Összességében elmondható, hogy Padányi Bíró Márton könyvtárában a kötetek többsége prédikációs, kánonjogi és történeti munka volt – ha lehetett, új kiadásban –, amelyek munkaeszközüll szolgálhattak. A világi irodalom szembeötlő hiánya a szerző szerint annak a jele lehetett, hogy a püspök gondosan ügyelt arra, mire lesz szüksége majd egy papnevelde hallgatóinak.

Kiemelésre méltó a kötet igényes kivitele, harmonikus tipográfiai megoldásai, bőséges, változatos és kiváló minőségű illusztrációi. A Padányi Bíró Márton könyvtárával kapcsolatban írásba foglaltak plasztikusan kirajzolódnak a szemünk előtt, csupán ha a könyv képeit nézzük végig ugyanúgy, mint azok a történetek, amelyeket Anthon Maulbertsch freskói mesélnek el a sümegi plébániatemplom falán.

A *Padányi Bíró Márton könyvtára* című kötet nem csupán könyvjegyzék, hanem a főpapi életpálya részletes és a legteljesebb szakirodalomra alapozott bemutatása, a könyvbeszerzések

története, a legfontosabb és legérdekesebb tételek értő bemutatása, érdekes és információgazdag olvasmány. Németh Gábor a veszprémi püspökhöz hasonló fáradhatatlan szorgalommal gyűjtötte össze anyagát, és tárja rendszerezve, értelmezve és gazdagon díszítve az olvasók elé.

BAKONYI ZSUZSANNA

Révay Péter, *De monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem – A magyar királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század*, tomus I–II., kiad. Tóth Gergely, Benei Bernadett, Jarmalov Rezső, Sánta Sára, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2022. 1340 p.

A magyarországi tudományosság egyik legörvendetesebb fejleményének számít, hogy az utóbbi években lendületet vett a neolatin szövegek kutatása, a történeti forrásokat is beleértve: jó példa erre az Istvánffy Miklósról szóló írásokat tartalmazó, 2018-ban megjelent tanulmánykötet, vagy éppen a 2014-ben napvilágot látott *Clio inter arma...* című kiadvány, melyben 16–18. századi historikusok is terítékre kerültek. Kora újkori latin irodalmunk fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni: ismeretük nélkül nemcsak történeti tudásunk marad hiányos, de azt a tudománytörténeti-szellemtörténeti folyamatot sem lehet végigkövetni, amely a kritikai történetírásunk megszületéséhez vezetett, és amely az emberi gondolkodásra nézve megannyi örök érvényű tanulással szolgál. Éppen ezért kulcsfontosságú a 15–18. században keletkezett, ám azóta elfeledett, parlagon heverő, kéziratban maradt, vagy éppen kritikai kiadással nem rendelkező 15–18. századi források edíciója. E vonulatba illeszkedik az 1568 és 1622 között élt tudós koronaőr, Révay Péter *De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem* című monumentális művének megjelentetése és magyarra fordítása, melyet annak a Tóth Gergelynek köszönhetünk, aki – tanítványaival együtt – már számos eredményt ért el a 18. századi Bél Mátyás életművének feltárásában és művei kiadásában.

Révay Péter szerémségi gyökerű, udvarhű lutheránus főnemesei családból származott. 1584 és 1587 között a bécsi jezsuitáknál nevelkedett, ezután a strassburgi egyetemen tanult. Megörökölte a bárói címet és a turóci főispánságot is. 1605-ben Mátyás főherceg (később II. Mátyás magyar király) bizalmi embereként a Magyar Tanács tagja, 1610-ben pedig királyi főudvarmester lett. Koronaőri kinevezését 1608-ban kapta meg, és egészen 1622-ben bekövetkezett haláláig viselte azt. A *De monarchia...* című, a Magyar Királyság és a Szent Korona teljes történetét elbeszélő hivatott művének 1620-ban, a pozsonyi várban kezdett neki, életének kritikus időszakában: amikor az általa oly fontosnak tartott magyarországi békés egyensúly (a Habsburgok és Bethlen Gábor szembenállása miatt) összedőlő látszott, saját személye és hűsége pedig kompromittálódott a királpárti oldal szemében. A koronaőrt azonban e nehézségek sem tántorították el a tudományos munkától.

Révay Péter akribiájához méltó az a feladatmennyiség, amelyet Tóth Gergely és csapata (Benei Bernadett, Jarmalov Rezső, Sánta Sára) magára vállalt a *De monarchia...* szövegének feltárásakor. Amellett, hogy a kétkötetes munka tartalmazza a forrás szövegének kritikai kiadását és tárgyi jegyzetekkel ellátott magyar fordítását, a második kötet függelékében azok a kiegészítések (*Addimenta*) is közlésre kerültek (utóbbiak csak latinul), amelyeket Révay a korábbi, *Commentarius* című művéhez készített. Ugyancsak a függelék tartalmazza Hunyadi Mátyás Révay által felhasznált leveleinek jegyzékét és konkordanciáját; ezek a Nádasdy-kódex néven ismert kéziratból származó levelek Révay legfontosabb forrásai közé tartoztak. A második kötet végén szerepel a kritikai kiadások szokásos elemét jelentő személy- és névmutató is. Az első kötetben pedig részletes, magyar–angol nyelvű bevezetőt találunk, melyben nemcsak Révay Péter életével kapcsolatban szerepelnek új adalékok, de Révay más munkáiról, a *De monarchia...* történelmi háttéréről, felépítéséről, magyarországi és külföldi forrásairól, valamint tartalmának jellegzetességeiről, narratíváiról olvashatunk, és szó

esik a mű kiadásairól – kéziratos példány mind ez ideig nem került elő –, recepciójáról is. Mindezt áttekintve egyértelmű: a *De monarchia*... színvonalas szövegkiadása, illetve fordítása igen összetett és sokrétű munkát igényelt.

Azok a megállapítások, amelyeket Tóth Gergely Révay Péter életrajza kapcsán tesz, nemcsak önmagukban fontosak, hanem olyan tanulságot is magukban hordoznak, amelyet megszívlelhet minden történeti irodalommal foglalkozó kutató: a történeti művek helyes értelmezésétől elválaszthatatlan szerzőik életrajzának alapos, minden részletre kiterjedő ismerete. Így ha Révay esetében figyelmen kívül hagyjuk a koronaőr főrendként betöltött funkcióját – különös tekintettel az országgyűléseken történő részvételére és az ott betölteni kívánt egyensúlyi szerepére –, nem fogjuk megérteni a *De monarchia*... azon részleteit, amelyekben Révay a magyar rendek kiváltságait próbálta védeni. A koronaőr már a saját koránál korábbi, a magyar középkor idején történt eseményekhez is hajlamos volt ebből a nézőpontból közelíteni: így például akkor, amikor a III. András 1301-ben bekövetkezett halála utáni magyarországi trónharcokról ír, a Károly Róberttel szembeni ellenérzést a magyar nemesek királyválasztásra vonatkozó szabadságával indokolta. Ugyanígy fontos hangsúlyt helyeznünk Révay életútjában a szerző családi örökségére (szerémségi származásával együtt), karrierjére, felekezeti hovatartozására és udvarhűségére, továbbá az elődeihez képest is újdonságnak számító katonai szolgálatára.

A kiadvány egyik legnagyobb, de bizonyosan a legtöbb munkát igénylő eredménye a *De monarchia*... forrásainak azonosítása. Révay ugyanis nagy mennyiségű írott és szóbeli anyagra alapozta országtörténetét, azonban kora szokásainak megfelelően hivatkozásokat még nem készített, így az általa használt forrásokat, forráshelyeket csak kitartó nyomozással lehetett felderíteni. A szövegkiadás lábjegyzeteiben mégis rendre megtalálhatjuk Révay hazai és külföldi, nyomtatott és kéziratos kútfőit. Egyértelmű, hogy a koronaőr széles történeti anyaggal dolgozott. A középkor történetének megírásához a vezérfonalat Antonio Bonfini *Decadese* jelentette, és Thuróczy János *Chronica Hungarorum*ából is többször merített, ám a fentieket igyekezett más források adataival is kiegészíteni: felhasználta külföldi krónikákat – például Marcín Kromer, Jan Dubravius vagy éppen Gerard van Roo műveit –, vagy éppen Hunyadi Mátyás már említett leveleit. A 16. és a 17. század eseményeit kéziratos elbeszélő munkákra – például Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc műveire –, valamint néhány nyomtatott forrásra, hivatalos dokumentumokra és levelezésekre alapozta, és bizonyos esetekben családi emlékezetét, szóbeli értesüléseit, illetve saját emlékeit is beépítette.

Ahogy azt a bevezetőben olvashatjuk, Révayt nem lehet alapos és módszeres történetírónak nevezni: forráskritikai érzéke csekély volt, a felhasznált források adatait egymással nem szembe-sítette, az általa említett történeti eseményeket sokszor önkényesen választotta ki, mi több, kútfőit olykor félre is értette. Az azonban kétségtelen, hogy Révay történeti módszereiben előrelépések is megfigyelhetők: a humanista történetírás paneleit már nem alkalmazta, és rendkívül széles forrásanyaggal dolgozott, Mátyás leveleinek használata pedig külön figyelmet érdemel. Továbbá, véleményem szerint a *De monarchia*... nyomokban már tartalmazza a 18. században megszülető kritikai történetírásunkra jellemző elemeket: erre jó példa az említett levelek kiaknázása. Éppen ez az egyetlen pont, ahol apró hiányérzetünk lehet a *De monarchia*... kiadásával kapcsolatban: arról ugyan szó esik, hogy Révay országtörténete történeti műként mennyiben jelent előrelépést az addigiakhoz képest, arról azonban keveset olvashatunk, hogy miként vehető össze a *De monarchia*... a későbbi korok munkáival, vagyis hogyan helyezhető el kritikai történetírásunk megszületésének több évszázados folyamatában. A későbbi korokhoz történő viszonyítás Révay hiányosságait is más megvilágításba helyezheti: például az, hogy Thuróczy és Bonfini művei ennyire biztos alapot jelentettek a kora újkori magyarországi történetírás számára, még a kritikai történetíráshoz jóval közelebb álló 18. századi szerzőinknél, például Kaprinai Istvánnál is feltűnő: így Révayt is kevésbé lehet elítélni ezért.

Tóth Gergely kulcsfontosságú megállapítása, hogy a *De monarchia...* nem csak történeti műként értelmezendő: sokkal inkább illeszthető a korszak államtudományi, illetve politikai irodalmának keretei közé, amely az államok működésének általános jellegzetességeit kutatta, és kútfőiben is efféle szabályszerűségeket keresett. Ez a sajátosság nem melleleg Révay forráshasználatát is befolyásolta: a rendelkezésére álló történeti anyagban gyakran az államtudományi érdeklődésének, illetve saját politikai nézeteinek megfelelően szelektált. Ennek köszönhetően nagy hangsúlyt kapott nála az uralkodó jogainak és kötelességeinek kérdése, a király és az alattvalók viszonya, továbbá a rendiség és a rendi jogok témaköre – különös tekintettel a király- és nádorválasztásra –, a pápa- és klérusellenesség, az egykori magyar birodalom víziója és hanyatlásának okai (az oszmánok terjeszkedésével egybekötve) és a Szent Korona sorsának elbeszélése. Utóbbi kapcsán meg kell említeni, hogy Révay aprólékosan kidolgozta a korona görög eredetének elméletét. A koronaőr feltételezése egy félreértésen alapult, és a szerző pápaellenessége is közrejátszott benne, azonban a teória mégis komoly lépésnek tekinthető az ereklye részleges bizánci eredetének megértéséhez, és a későbbi szerzők is főként ezt az elméletet vették át Révaytól.

Ami pedig a koronaőrnek az államok működésével kapcsolatos szentenciáit illeti, a szövegben hemzsegő példák közül számomra az a szakasz volt érdekes, amely Orseolo Péter király III. Henrik német uralkodóhoz történő meneküléséről szól. Mint ismert, Péter a magyar trón másodszori megszerzéséhez Henriktől kért segítséget, Révay pedig az erről beszámoló leírásához hozzáfűzte általános vélekedését: a trónfosztott családok jellemzően az állam elleni összeesküvésekkel szerzik vissza királyságukat. Ugyancsak tanulságos az az aforizma, melyet a szerző Hunyadi János kormányzóvá választása kapcsán fogalmazott meg: szerinte mind a népnek, mind az új fejedelemnek az a legfőbb érdeke, hogy a régi államformát visszaállítsa. Mai szemmel nézve talán mosolygásra készítő, ugyanakkor figyelemreméltó Révay azon megállapítása is, amellyel a könyvnyomtatás, illetve a korszakban felduzzadó pamflet-irodalom veszélyeire hívta fel a figyelmet: szerinte a kapzsi nyomdászmuhelyeket nem ártana ideiglenesen bezárni, de legalábbis a tisztesség és a becsület keretei közé szorítani. Az mindenesetre a fenti néhány példából is látható: Révay olyan intelmeket és bölcsességeket fogalmazott meg, amelyek bármelyik történelmi korban aktuálisak lehetnek.

Révay Péter *De monarchia...* című országtörténetének kiadása egyrészt önmagában értékes eredmény, hiszen a magyarországi neolatin történetírás egyik legjelentősebb szövegét sikerült közzétehetővé és használhatóvá tenni. A kora újkori latin irodalom területén azonban még nagy mennyiségű kiadatlan, vagy kevésbé ismert szöveg vár a Tóth Gergelyhez és társaihoz hasonlóan megszállott kutatókra. Számukra pedig ez a színvonalas kiadás jó példát, mi több, motivációt jelenthet, hiszen, ahogy az előszóban olvashatjuk: ha elég időt szánunk rá, egy történetírói mű igenis megfejthető.

KIS IVÁN

A Transylvanian Puzzle, Reconstructing Medieval Culture from Manuscript Fragments, Catalogue of an Exhibition Held at the Library of the Romanian Academy, Cluj-Napoca, by Adrian Papahagi, design by Angéla Kalló, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2022. 107 p.

Földesi Ferencnek sok jó ötlete van. Egyik ilyen egy olyan fragmentum kiállítás, amelyik bemutatja, hogy különféle szakmák puzzle játékaik miként jutnak el az egyes darabtól akár egy-egy téma elméleti szintű megközelítéséig. Nem csupán egyes dokumentumok maradtak ránk töredékesen, hanem akár egész intézmények történetének forrásanyaga. A téma különösen aktuális, hiszen a 21. század informatikai lehetőségei mentén világszinten is lehet folytatni a kirakós játékok, lásd az ékirásos emlékek összegyűjtésének mozgalmát, vagy éppen a nemzetközi Dunhuang-programot.

Az ötletelés persze sokféleképpen folytatódnak, de az bizonyos, hogy a Magyar Királyság és Erdély könyvkultúrájának, könyves művelődésének története jelentős mértékben ráutalt a töredékek módszeres gyűjtésére, hosszú évtizedes kutatási programokra a keletkezett emlékek nagymérvű pusztulása miatt. Így nem véletlen, hogy Magyarországon 1974 óta zajlik a Fragmenta Codicum kutatócsoportban a szervezett kutatás, valamint a Zenei Fragmentológia Kutatócsoportban, ahol a Szendrey Janka által kiadott 1981-es kötet megjelenését követő szünet után 2015-től dolgoznak egy adatbázis felépítésén. A módszer létjogosultságára pedig a határokon túl is felfigyeltek.

Romániában a középkori könyvanyaghoz az első világháborút követően másként és másként viszonyultak a politikai erők, a román és a nem román szakemberek. De még a románok részéről is sokféle jelleget öltött az örökség appropriációs folyamata, a rombolástól a szakszerű és korrekt tudományos értékelésig. A 19. század első felének román értelmiségi belső vitája – keleti kultúra vagyunk, keletre tartunk, vagy nyugatra – napjainkra teljesen eldőlt, a Ceaușescu-korszakban még nyugati keresztény gyűjteményeket is telepítettek át a Kárpátok másik oldalára, hogy bizonyítsák a nyugathoz tartozás nagy történelmi hagyományát. Ennek a korszaknak azonban vége, és a mai Romániában egy új szakembergárda valóban európai attitűddel – nyugati műveltséggel és alapos keletismerettel – kezdte el felmérni és értékelni Románia kulturális örökségét. Nem tagadva, hogy ez az örökség a magyarok, a szászok, az örmények stb. öröksége is, és azt sem, hogy ennek az örökségnek a megteremtésében a románok szerepe korszakonként változóan, de kevés.

Ennek a munkának egy mérföldkövéről (*Manuscrisele medievale occidentale din România, Census*, compil. de Adrian Papahagi [coord.], Adinel-Ciprian Dincă în colaborare cu Andreea Mărza, Iași, Polirom, 2018 [Biblioteca medievală]) már ismertetést közöltem (*Magyar Könyvszemle*, 136(2020), 82–84), kiemelve, hogy az ország mostani területi egységét a középkorra vetíteni, az akkori könyvanyag katalógusát egyben kiadni egy csúsztatás, mintha egy egységes kulturális területtel lenne dolgunk. A most ismertetendő kötetben ennek már kevésbé van nyoma, mindössze egy nagyváradi kézirat (*Antiphonale Varadiense*) olyan, amelyik igazából nem a „Transylvanian Puzzle” része – pontosabban csak annyiban, hogy ennek a ma ismert 58 töredéke közül egy Kolozsvárt található.

Az ismertetett kiadványra terve, a kiállításon alapvetően a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtárának fragmentumai és az ezekhez kötődő őrzőkönyvek szerepelnek kilenc tárlóban. Valamennyinek részletes bemutatása olvasható a kötetben, teljes bibliográfiai hivatkozás sorral. A kilenc tárló mindegyikének külön tematikát adtak. A katalógus elején Papahagi alapos tanulmányban ismerteti a ’fragmenta codicum’ fogalmat, és hogy miben áll a kutatása. Aztán az első tárlóban bemutatják, hol található a szakember egy régikönyvben töredéket (a kötéstől, a gerincen át a kötésmerevítő anyagokig), miként lehet ezeket eltávolítani, mi a restaurálás menete. Ha tetszik, egy töredékkutatási ábécét olvashatunk. A magyar könyvtártörténet és magyar művelődéstörténet szempontjából fontos a második tárló, amelyik a *The historical collections of Cluj* címet viseli. Adrian Papahagi itt a kolozsvári könyvtártörténetet mutatja be angolul bármiféle appropriációs elem nélkül. A közölt képek pedig számos olyan tulajdonosi jegyet is láthatóvá tesznek, amelyeket eddig csak a régikönyvek katalógusaiból ismerhettünk. A további tárlók a ’proveniencia’ kutatás érdekességeit, a töredékből az egykori kódex építésének lehetőségeit mutatja be, illetve egy-egy jelentősebb liturgikus ’manuscriptum’-ot, az említett nagyváradi ’antiphonale’-tól a kolozsvári ferences zoltáros könyvekig. A katalógusban ezek a kéziratok teljes összehasonlító anyagukkal együtt kerülnek tárgyalásra, vagyis bőven közölnek képeket Gyulafehérvárról, Nagyszebenből, Segesvárról, Medgyesről, Brassóból, Csíksomlyóról, illetve Kolozsvárról. Az idézett *Census*-kötetben szereplő kéziratállomány legalább említés szintjén, de több darabja képekkel is megjelenik ebben a szép kiállítási katalógusban. Ezt követi tizenhat, a munkacsoport részvételével feltárt töredék katalógusa, ugyancsak teljes leírással.

A kiváló könyvzárással szerkesztett és nyomtatott kiállítási katalógus szakirodalmi bibliográfiával zárul. Fontos ennek az olvasása is, hiszen pontosan rávilágít Adrian Papahagi széleskörű olvasottságára, és hogy pontosan követi a magyar szakemberek eredményeit. Nemzetközi szakirodalmi tájékozottsága pedig a legjobb szakemberek közé sorolja őt. Figyelemre méltó a kötet didaxisa is, amely a célközönséget is mutatja, hiszen Adrian Papahagi a Babeş-Bolyai Egyetem Angol Intézetének alkalmazottja, szakmájának utánpótlásán is dolgoznia kell.

MONOK ISTVÁN

Réka Tímea Újlaki-Nagy, *Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, 2022 (Refo500 Academic Studies, Volume 87). 292 p.

Régi adóssága volt a nemzetközi tudományosságunknak egy olyan monográfia megírása, amely az erdélyi szombatosok (sabbatariai) kora újkori múltját és műveltségét dolgozta fel. Ezt a hiátust tölti be Újlaki-Nagy Rékának a tavalyi esztendőben megjelent vasok terjedelmű és egyúttal angol nyelvű kötete (A nevezett témáról magyar nyelven ld. még: NAGY Sándor, *Szombatos codexek*, Bp., Akadémiai, 1884 [Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből]; KOHN Sámuel, *A szombatosok, Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon életére és munkáira.*, Bp., Athenaeum, 1889; KONCZ József, *Adatok a Bözödi Ev. Ref. Egyházközösség történetéhez, Ezt megelőzi a hitújítás kezdete, terjedése és a túlhajtott újítás következménye: a szombatoság vázlatja 1867-ig*, Marosvásárhely, Ev. Ref. Kollegium Kny., 1905; KOVÁCS András, *Vallomás a székely szombatosok perében*, Bukarest, Kriterion, 1981; DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Budapest, Akadémiai, 1987 [Humanizmus és Reformáció, 13]; KOVÁCS András, *Az erdélyi szombatoság nyomában*, Csíkszereda, Pallas-Akadémiai, 1999). A könyv jelentőségét a közelmúltban Péter Katalin-díjjal és Klaniczay Tibor-díjjal is elismerték. Ugyanakkor a cím bizonyos szempontból csalóka, mert, aki arra számít, hogy egy igényes idegen nyelvű történeti témájú munkát vesz a kezébe, az biztosan „csalódní” fog. Ugyanis a könyv kimondottan nem e vallási csoport korai történetére, hanem inkább vallási tanításaira, „kánonjaikra”, korabeli világméretűre és műveltségükre fókuszál. Hozzá kell tennünk, hogy ez semmit sem von le a könyv felbecsülhetetlen értékéről.

A szerző egyetemista kora óta kitartóan és példamutatóan nagy szorgalommal kutatja az erdélyi szombatosok történetét, műveltségét és társadalomformáló hatásait. Ez megmutatkozott már a választott témakörében (korábban) elvégzett forrásfeltáró kutatásaiban is, ami által joggal és méltán vívta ki a szűkebb értelemben vett szakma komoly elismerését (*Korai szombatos írások*, sajtó alá rend., jegyz. Újlaki-Nagy Réka, Szeged, SZTE, 2010, [Fiatal Filológusok Füzetei, Korai újkor, 7]; *Zsidó székelyek, A bözödújfalusi szombatos közösség emlékezete*, sajtó alá rend., bev., jegyz. Újlaki-Nagy Réka, Bp., Balassi, 2019). Újlaki-Nagy Réka jelen munkája az erfurti egyetemen kiváló eredménnyel, angol nyelven megírt és megvédett doktori disszertációjának részlegesen átdolgozásra került változata.

A nevezett vallási csoport – a szerző szándékosan és véleményem szerint jogosan kerüli a szombatosokra a felekezet, vagy a pejoratív, illetve diszkriminatív szekta fogalmát – tagjai hittételeiket, liturgiájukat, valamint szokásaikat elsősorban az ószövetségi zsidó vallási hagyományokra alapozták: így például a hét ünnepnapját is szombaton tartották. A múltban a keresztény egyháztörténetben több alkalommal is keletkeztek a szombatosokhoz hasonló vallási csoportok. Mi több, a keresztény ókor folyamán a kora újkori szombatosok előfutárjainak az a Kr. u. 1. századi zsidó-keresztény ebionitákat is tekinthetjük, akik tagadták Jézus Krisztus isteni természetét, és preegzisztenciáját, valamint szüzi születését. Sőt, a korai keleti egyházakban az 5. század közepéig nagyon erős volt a zsidó vallási hagyományok megléte, és ezek a korabeli írott forrásokban is tetten érhetők.

Újlaki Nagy-Réka könyve nyolc, jól elkülöníthető és egymásra szervesen épülő nagyobb fejezetből áll. Ezekből az egyik, a legkisebb és egyúttal legfontosabb, az erdélyi szombatosság kutatásáról szóló fejezet. Ez azért is bír nagy jelentőséggel, mert a külföldi tudományosságnak e csoportról igen csekély ismerete volt. Ebből többek között megtudhatjuk, hogy miképpen vette a kezdetét a 19. század második felében a szombatos közösség történeti kutatása. A szerző alapos részletességgel taglalja Kohn Sámuel (1841–1920), Thúry Zsigmond, Dán Róbert (1936–1986), Varjas Béla (1911–1985), Kovács András, Balázs Mihály, Máté Györgyi és Koltai Kornélia a szombatossággal kapcsolatban mérföldkönek számító kutatásait.

A következő rész a szombatosság erdélyi történelmét részletezi. Ugyanakkor ez a rész rövidsége ellenére ugyancsak fontos, mert ennek taglalása nélkül egyáltalán nem értjük meg a további, elsősorban a szombatosok tanításairól szóló fejezeteket. Hozzá kell tennünk, hogy magunk részéről jobban örültünk volna, ha a szerző hosszabb lélegzetvételű fejezetet szentelt volna az erdélyi szombatosság történelmének. Tudni kell, hogy az erdélyi szombatosok a reformáció során a 16. század második felében jelentek meg, és a Szentháromság-tagadó antitrinitáriusokból (vagy másik nevükön neoariánusokból) váltak ki. A szombatosság kialakulásában meghatározó szerepük volt a nyugat-európai radikális reformáció Erdélybe menekült, Erdélyben tevékenykedő teológusainak, elsősorban Mathias Vehe-Gliriusnak, akiről még alább is lesz szó. Tanításaik az ugyancsak antitrinitárius hitű szenterzsébeti Eössi (Ősi) András (megh. 1602/1604) nemesember hittételei révén kezdtek terjedni. A szombatosok nem ismerték el Jézus Krisztus isteni természetét – ebben is építkeztek a Krisztus nem imáadását hirdető erdélyi nonadorantista antitrinitáriusok híveinek elveire. Jézust magát mint a megváltásra sikertelenül kísérletet tett Messiást tisztelték, és új Messiás érkezését várták. Az ószövetségi könyvekre hivatkoztak és támaszkodtak, számos zsidó szokást, ünnepet, illetve liturgikus cselekményt vezettek be közösségeik életébe. Gyülekezeteik vagy csoportjaik elsősorban Marosszék és Udvarhelyszék (eredendően antitrinitárius hitű) székely-magyar lakosságának a körében vertek mély gyökeret. Híveik a nemeség soraiban, sőt a főurak körében is akadtak, mint pl. Aranyosgerendi Gerendi János, I. Rákóczi György (1631–1648), későbbi erdélyi fejedelem anyai nagyapja, vagy Hídvégi Mikó Ferenc (1585–1635) emlékiró és diplomata. Mindezen felül jelentős számú közösségük létezett többek között Kolozsvárott, Marosvásárhelyt és Tordán is (SZABÓ András Péter, *A dési per történeti háttere = Egyháztörténeti Szemle*, 4(2003), II, 29–56).

Azonban a történeti részről szóló (és egyúttal rövid terjedelmű) fejezet nagy erénye az, hogy nemcsak a könyv címében megadott 1580–1621 közötti időszakra fókuszál, hanem a későbbi esztendőkre is, különösképpen a 1638. évi dési 'complanatio' vagy terminus, illetve az úgyszintén 1638. évi beszercei törvényszék időszakára, amellyel végső soron kezdetét vette az erdélyi szombatosok hosszú időközön át tartó „keresztútja.” Tudniillik 1630-ban az erdélyi szombatosok tanításai Péchi Simon (ca. 1565–1642) kancellár fellépésével gyökeresen átalakultak: jelentős lépést tettek a judaizmus és zsidóság irányába. Sok tekintetben a zsidó vallás hagyományaihoz, tanításaihoz, rítusaihoz közeledve próbálták kialakítani e közösség hitéletét (POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, II, (1605–1690), Bp., Franklin Társulat, 1904, 134–146). Az erdélyi szombatosok ezen túlmenően középkorai szintű iskolát is tartottak fenn Székelyszenterzsébeten. Ezenfelül élénk irodalmi és költészeti tevékenységet fejtenek ki. Zsidó vallásos műveket nagy számban ültettek át magyarra, és sajátos énekköltészetük alakult ki (Erről ld. még bővebben: THURY Zsigmond, *A szombatos kódexek bibliográfiája különös tekintettel azok énektartalmára*, Mezőtúr, Borbély Nyomda, 1912; Varju János, *A szombatosok költészete*, Bp., Szerzői kiadás, 1937; *Szombatos énekek*, sajtó alá rend. Varjas Béla, közrem. Csomasz Tóth Kálmán, Bp., Akadémiai, 1970 [Régi magyar költők tára, XVII. század, 5]; BALÁZS Mihály, *Felekezetiesség és fikció, Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi, 2006).

1618-tól Bethlen Gábor (1613–1629), illetve I. Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodásának idején, 1638-ban a protestáns (református) ortodoxia határozott fellépése, majd a 17. század végén, az erdélyi ellenreformáció vagy rekatolizáció megerősödése következtében az erdélyi szombatosok

kíméletlen üldöztetése vette a kezdetét. Különösen a Rákóczi-szabadságharcot követően Mártonffy György (1663–1721), Antalffy János (1644–1728), valamint Sorger Gergely György (1665–1739) erdélyi katolikus püspökök idején igen komoly megpróbáltatásokat kellett az erdélyi szombatosoknak kiállniuk. Ennek köszönhetően a szentszéki (római és vatikáni) levéltárak tetemes számú és felbecsülhetetlen értékű dokumentumokat őriztek az erdélyi szombatosok körében megkísérelt, olykor erőszakos térítési (rekatolizációs) tevékenységről is (erről az időszakról a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának [Sacra Congregatio de Propaganda Fide] Történeti Levéltárában, azon belül a kongresszusi iratokban, azaz az APF SC Fondo Ungheria e Transilvania sorozat 4., 5. és 6. számú iratcsomóiban találhatunk kutatlan állagú iratokat az erdélyi szombatosok körében végzett rekatolizációs kísérletekről vagy próbálkozásokról).

Nagyon fontosnak véljük a kötetnek a forrásokról írott és egyúttal viszonylag rövid lélegzetvételű részét is. Újlaki-Nagy Réka a könyve írása során hihetetlen nagyszámú forrást és szakirodalmat mozgató meg, és igen nagy alapossággal dolgozta fel. Ebből megismerhettük részletesen Péchi Simon és a kissolymosi Mátéfi család énekeskönyveit, valamint az Árkosi-, a Kalocsai-, a Jancsó-kódexet és a MsU No. 1135 jelzett alatt álló szombatos kéziratot (kódexet) mint e vallási csoport 1621 előtti időszakra vonatkozó legfontosabb kútfőit.

Úgyszintén kiemelkedő fejezete a monográfiának az erdélyi szombatosok hermeneutikájával foglalkozó része. A szerző interpretációján keresztül igen gazdag képet kapunk arról, hogy miképpen látta és értelmezte e vallási közösség a Bibliát, azon belül is az Ó- és az Új Szövetséget. Külön öröm, hogy a könyv eme fejezete komoly figyelmet szentel az Erdélyt is megjárt német radikális protestáns (korábban kálvinista felekezetű) hittudós, Matthias Vehe-Glirius (1545–1590) teológiai elveinek, valamint annak, hogy tanításai hogyan hatottak a szombatosok Biblia-képére, hiszen Glirius maga is előbb az antitrinitárius felekezet követője, majd utóbb a szombatosok híve lett. Sőt Kolozsváron, az unitáriusok kollégiumában oktatási tevékenységet fejtett ki még Dávid Ferenc (Franz David Hertel) (1520–1579) püspök 1579. évi pere idején. A könyvben arról is tudomást szereztünk, hogy miképpen hatottak Vehe-Glirius látásmódjára a középkori Josephus Albo (1380–1444) zsidó filozófus nézetei is (DÁN 1987, i. m. 46–47; SZABÓ 2003, i. m. 32).

A könyv hosszabb terjedelmű fejezetei közé tartozik az erdélyi szombatosok tanításairól szóló rész, amelyben igen tág és átfogó képet kapunk e vallási csoportnak az Isten képéről, az eszkatalógiájukról, az isteni megnyilatkozásról, illetve a Megváltóról és Szentlélekről alkotott nézeteiről. A másik hosszabb fejezet pedig – amely hihetetlenül nagy részletességgel van megírva – a szombatosok vallási szokásait és gyakorlatát részletezi. Ebben a fejezetben megismerhettük a vallási énekeiket, imádságaikat, ünnepnapjaikat (mint pl. a szombati napok, az Újhold és az Új Esztendő megünneplését), étkezési, valamint böjti szokásaikat.

Összefoglalva, Újlaki Nagy Réka angol nyelvű munkája úttörő jellegű, számos új adattal gazdagította nem éppen széleskörű ismereteinket az erdélyi szombatosok múltjáról és életéről. Sőt, a szerző tudományos tevékenységének köszönhetően a nevezett vallási közösség szemszögéből láttelepet kapunk a korabeli Erdély felekezeti és társadalmi viszonyairól. Ugyanakkor e könyv nem kimondottan a történettudomány, hanem inkább az irodalomtörténet, a néprajz, a kulturális antropológia és filológia (nyelvészet) művelői számára bír kiemelkedő fontossággal, és egyszersmind megkerülhetlenné válik a kora újkori Erdély felekezeti viszonyaival foglalkozó tudományosság számára is. Bízást reméljük, hogy e nagyszerű monográfia magyar nyelvű változatát is hamarosan kezünkbe vehetjük. Így jó szívvel ajánljuk az értő olvasóközönség figyelmébe. Ugyanakkor itt azt is nyomatékosítani kell, hogy nagyon fontos lenne egy olyan magyar, illetve idegen nyelvű monográfia megírása is, amely kifejezetten a legújabb levéltári kutatások alapján a kora újkori erdélyi szombatoság történelmére koncentrálna.